

TOWARZYSTWO GIMNASTYCZNE „SOKÓŁ” W TARNOWIE I GNIAZDA OKRĘGU TARNOWSKIEGO DO 1919 ROKU

Mateusz Olejnik <http://orcid.org/0000-0001-7889-2115>

Uniwersytet Jagielloński w Krakowie

ABSTRACT

“SOKÓŁ” GYMNAS TIC SOCIETY IN TARNÓW AND TARNÓW DISTRICT BEFORE 1919

In 1867, the first “Sokol” Gymnastic Society in the Polish land was established in Lviv. In 1884, its first branches were registered in Tarnów and Stanisławów. In 1892, dozens of “nests” already existed in Galicia, and it was decided to combine them into the Union of Polish “Sokol” Gymnastic Societies in Austria (Związek Polskich Gimnastycznych Towarzystw Sokolich w Austrii). In 1895, there were already 70 societies in the country, so districts were created which served as a link between the “nests” and the Association. There were seven districts, with their headquarters in Kraków, Tarnów, Rzeszów, Przemyśl, Lwów, Tarnopol and Stanisławów, respectively. In the following article, the author presents the history of the “nests” of the Second District of Tarnów from the creation of the Tarnów society to the incorporation of the Galician “Sokol” Association into the new Association of the “Sokol” Gymnastic Societies in Poland in 1919.

Keywords: “Sokol,” “Sokol,” “Falcon,” nest, falcon’s nest, Gymnastic Society, Tarnów, Grybów, Nowy Sącz, Stary Sącz, Wojnicz, Brzesko, Dąbrowa Tarnowska, Gorlice, Ciężkowice, Dębica, Mielec, Radomyśl Wielki, Limanowa, Pilzno, Tuchów, Zakliczyn, Nieciecza, Radłów, Żabno, Tarnów-Strusina, Strusina, Krynica, Muszyna, rally, second district, Tarnów district, Związek Polskich Gimnastycznych Towarzystw Sokolich w Austrii.

Słowa kluczowe: „Sokol”, gniazdo, Towarzystwo Gimnastyczne, Tarnów, Grybów, Nowy Sącz, Stary Sącz, Wojnicz, Brzesko, Dąbrowa Tarnowska, Gorlice, Ciężkowice, Dębica, Mielec, Radomyśl Wielki, Limanowa, Pilzno, Tuchów, Zakliczyn, Nieciecza, Radłów, Żabno, Tarnów-Strusina, Strusina, Krynica, Muszyna, zlot, II okręg, Związek Polskich Gimnastycznych Towarzystw Sokolich.

Tematem niniejszego artykułu są dzieje powstałego w 1884 roku Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół” w Tarnowie oraz gniazd utworzonego w 1895 roku okręgu Związku Polskich Gimnastycznych Towarzystw Sokolich w Austrii (ZPGTSwA), z siedzibą w Tarnowie. Gniazdem nazywano pojedyncze Towarzystwo Gimnastyczne „Sokół” (TG „Sokół”). Pierwsze towarzystwo sokole w Galicji powstało we Lwowie w 1867 roku, a jego założenie przez wielu uznawane jest za początek zorganizowanego sportu na ziemiach polskich. Słowo „pierwsze” mogłoby tutaj zostać powtórzone wiele razy – pierwszy tytuł prasowy o charakterze sportowym („Przewodnik Gimnastyczny «Sokół»”¹), pierwsza udokumentowana bramka w meczu piłkarskim (strzał Włodzimierza Chomiczkiego na zlocie sokolstwa polskiego we Lwowie w 1894 r.²), ale „Sokół” to nie tylko sport, to także wielki ruch społeczny (ok. 30 tys. członków przed I wojną światową) będący kuźnią postaw obywatelskich, który pozostawił po sobie spuściznę osobową – dziesiątki wybitnych działaczy społecznych, samorządowców i sportowców, a także materialną – setki boisk oraz sokolni, czyli siedzib gniazd, które do dzisiaj służą lokalnym społecznościom.

ZPGTSwA został utworzony w 1892 roku, a jego działalność zakończyło powstanie w 1919 roku Międzyzwiązkowego Wydziału (zarządu) w Warszawie, który przekształcił się w Tymczasowy Zarząd Związku z prezesem Bernardem Chrzanowskim na czele. W 1920 roku został zatwierdzony statut Związku Towarzystw Gimnastycznych „Sokół” w Polsce. W 1895 roku w ramach związku galicyjskiego utworzono siedem okręgów, które miały odgrywać rolę pośrednika pomiędzy władzami we Lwowie a pojedynczymi gniazdami. Tarnów stał się centrum okręgu II, który z początkowej liczby dziewięciu gniazd rozrósł się do 20 towarzystw w roku 1913. W artykule zostało opisane powstanie i działalność gniazda tarnowskiego, utworzenie okręgu i zarys historii towarzystw do niego należących. Niestety jego objętość nie pozwala na opisanie działalności gniazd we wszystkich jej odcieniach. Stanie się ona przedmiotem odrębnego tekstu.

W 1867 roku we Lwowie powstało pierwsze na ziemiach polskich TG „Sokół”³. Było to ważne wydarzenie, gdyż w ten sposób wychowanie fizyczne zyskało szeroki wymiar społeczny, daleko przekraczający progi prywatnych zakładów gimnastycznych, wyższych uczelni i koszar wojskowych. Stanowiło także odpowiedź na skutki rewolucji przemysłowej i postępującej urbanizacji. To właśnie mieszkańcy miast, a zwłaszcza pracujący przy biurkach urzędnicy, adwokaci, nauczyciele i lekarze, okazały się grupą, która będzie gotowa połączyć aktywność obywatelską i wychowawczą z gimnastyką i rekreacją na wolnym powietrzu. Założycielami stowarzyszenia

---

¹ Więcej na ten temat w: C. Michałski, *Prasa sportowa Lwowa* [w:] *Kraków – Lwów. Książki, czasopisma, biblioteki XIX i XX wieku*, t. 5, red. J. Jarowiecki, Kraków 2001, s. 583–584; B. Tuszyński, *Prasa Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół” w trzech zaborach*, „Kwartalnik Historii Prasy Polskiej” 1985, t. 24, nr 4, s. 27–35.

² Więcej na ten temat w: D. Małecki, *Towarzystwo Gimnastyczne „Sokół” – droga do zwycięstwa. Od „Sokola” lwowskiego do Okręgu Leszczyńskiego*, Kraków 2014, s. 29–31.

³ Początkowo zrezygnowano z pełnej nazwy, aby nie drażnić władz zaborczych, dostrzegających narodowy charakter „Sokoła” czeskiego. Po dwóch latach w 1869 roku, nazwę uzupełniono. Zob. J. Gaj, K. Hądzelek, *Dzieje kultury fizycznej w Polsce*, Poznań 1997, s. 24; S. Szuro, *TG Sokół w Małopolsce. Zarys dziejów*, Kraków 1999, s. 20.

lwowskiego byli studenci Klemens Żukotyński i Ludwik Goltental oraz kupiec, major z czasów powstania styczniowego, Jan Żalplachta-Zapałowicz. To właśnie niegdysiejsi powstańcy styczniowi okażą się potem wielkimi orędownikami ruchu sokolego, który, jak wierzyli, mógł wyposażyć patriotycznie nastawioną młodzież w silne ramiona ujęte w karby samodyscypliny i sprawnej organizacji. Pomimo usilnych starań nie udało im się początkowo uzyskać dla swojej inicjatywy szerszego poparcia. Wszystko zmieniło się, gdy do pomysłu przekonali dr. Józefa Millereta – lwowskiego radnego i osobistego lekarza namiestnika hr. Agenora Gołuchowskiego⁴. Dzięki niemu prace organizacyjne nabrały rozpędu i 7 lutego 1867 roku statut „Sokoła”, wzorowany na jego czeskim odpowiedniku, został zatwierdzony, a walne zgromadzenie wybrało Millereta na prezesa nowo utworzonego stowarzyszenia⁵.

Wspomniany statut dopuszczał możliwość zakładania filii organizacji lwowskiej, ale przez 17 lat gniazdo to było jedynym tego typu ośrodkiem na ziemiach polskich. Nie oznacza to jednak, że w tym czasie Towarzystwo nie starało się zainteresować swoją działalnością szerszych kręgów społecznych. Organizowano publiczne pokazy gimnastyczne, starano się propagować ideę sokoła poprzez artykuły w prasie lokalnej, urządzano wycieczki do mniejszych miast, a w końcu założono własne, fachowe czasopismo „Przewodnik Gimnastyczny «Sokół»”, którego pierwszy numer ukazał się w kwietniu 1881 roku⁶. Niezwykle istotne było także rozpoczęcie zajęć gimnastycznych dla młodzieży szkolnej oraz kursów gimnastycznych dla nauczycieli wychowania fizycznego.

ZAŁOŻENIE I DZIAŁALNOŚĆ TG „SOKÓŁ” W TARNOWIE

To właśnie na wakacyjnym kursie dla nauczycieli gimnastyki z ideą sokoła zapoznał się Ignacy Przybylkiewicz⁷, profesor I Gimnazjum w Tarnowie⁸. 30 sierpnia 1883 roku, powróciwszy z egzaminu we Lwowie, postanowił on założyć TG „Sokół” w Tarnowie. Jego zamierzeniom sprzyjała atmosfera obchodów 200-lecia wiktorii wiedeńskiej. W porozumieniu z kupcem i byłym powstańcem styczniowym Wilhelmem Müldnerem zwrócił się do gniazda lwowskiego z prośbą o przesłanie wzorcowego statutu i stosownych regulaminów. Dzięki dokumentom otrzymanym

⁴ J. Snopko, *Polskie Towarzystwo Gimnastyczne „Sokół” w Galicji 1867–1914*, Białystok 1997, s. 35.

⁵ E. Kubalski, *Krótki zarys historii i organizacji Sokolstwa Polskiego*, Kraków 1931, s. 4; S. Szuro, op. cit., s. 19.

⁶ E. Kubalski, op. cit., s. 6.

⁷ Więcej o inicjatorze założenia TG „Sokół” w Tarnowie w: B. Sawczyk, M. Sądziadowicz, E. Stańczyk, *Ignacy Przybylkiewicz 1846–1898. Propagator kultury fizycznej, współtwórca tarnowskiego „Sokoła”* [w:] caedem, *Ocalić od zapomnienia... Patroni tarnowskich ulic*, t. 2, Tarnów 2004; A. Sypek, *Przybylkiewicz Ignacy (1846–1898)* [w:] *Tarnów. Wielki przewodnik*. red. S. Potępa, t. 19: *Strusina*, Tarnów 2009.

⁸ C. Sterkowicz, *Ojczyznę wolną...*, Tarnów 2003, s. 48.

od słynnego naczelnika Antoniego Durskiego przystąpiono do dalszych prac nad założeniem „Sokoła” w Tarnowie.

Miasto Tarnów okazało się właściwym gruntem do przeszczepienia sokolich wzorców ze Lwowa. Gród Leliwitów szybko się rozwijał, na co niewątpliwie miał wpływ rozwój sieci komunikacyjnej. W 1852 roku otwarto linię kolejową do Przemysła, a w 1876 roku do Nowego Sącza⁹. Od 1867 roku Tarnów był miastem powiatowym. W 1890 roku liczył 27 575 mieszkańców, co plasowało go na piątym miejscu w Galicji. Biorąc pod uwagę rozwój gospodarczy, sytuował się na trzecim miejscu, zaraz po Lwowie i Krakowie¹⁰. Powiat tarnowski także należał do czołówki, w 1900 roku gęstość zaludnienia w jego obrębie wynosiła 139 osób na km², co dawało mu również trzecie miejsce w Galicji¹¹.

W dniu 26 września 1883 roku w sklepie Müldnera odbyło się spotkanie organizacyjne w skromnym gronie pięciu osób. Jeszcze tego samego dnia uzyskano zgodę Bronisława Trzaskowskiego, dyrektora gimnazjum, na przyjęcie prezesury, oraz nauczyciela gimnastyki Józefa Nedoka na objęcie funkcji wiceprezesa. Następnego dnia uzupełniono liczbę chętnych do 10 osób, co było wymogiem formalnym założenia Towarzystwa. Pomimo złożenia podania dwukrotnie z powodu uchybień formalnych było ono przyjmowane odmownie¹². Dalsze rozmowy prowadzone w sklepie Tadeusza Pawłowskiego doprowadziły do zorganizowania kursu gimnastyki, który 20 listopada 1883 roku rozpoczął się w I Gimnazjum¹³. Zajęcia te, prowadzone przez Przybyłkiewicza, uznano potem za początek działalności Towarzystwa. Tymczasem prace nad statutem zakończono dopiero 11 stycznia 1884 roku. Gotowy dokument złożono za pośrednictwem starostwa do zatwierdzenia CK Namiestnictwu we Lwowie. Wśród podpisanych pod nim znaleźli się: dyrektor gimnazjum Bronisław Trzaskowski, Józef Nedok, Wilhelm Müldner, Wilhelm Łopatynier i Edward Frappel, Karol Polityński, Ludwik Birtus i Ignacy Przybyłkiewicz¹⁴. Pierwszych pięciu utworzyło Wydział (zarząd) Towarzystwa, z Trzaskowskim na czele. Pomimo walnego zgromadzenia i wyboru zarządu Towarzystwo uzyskało osobowość prawną dopiero 30 listopada 1884 roku, kiedy to z Namiestnictwa przyszło oficjalne potwierdzenie jego rejestracji. Wydział ukonstytuował się 11 stycznia 1885 roku¹⁵.

⁹ A. Krupiński, *Zabytki urbanistyki i architektury województwa tarnowskiego*, Kraków 1988, s. 59.

¹⁰ J. Zdrada, *Ziemia tarnowska w okresie autonomii galicyjskiej 1849–1918* [w:] *Tarnów. Dzieje miasta i regionu*, t. 2: *Czasy rozbiorów i Drugiej Rzeczypospolitej*, red. F. Kiryk, Z. Ruta, Tarnów 1983, s. 91–92, 117.

¹¹ P. Juśko, *Minęła dekada. Samorząd powiatu tarnowskiego w latach 1999–2009. Wydawnictwo z okazji 10-lecia powiatu tarnowskiego*, Tarnów 2009, s. 75–76.

¹² I. Przybyłkiewicz, *Krótki przebieg rozwoju oddziału Towarzystwa gimnastycznego Sokół w Tarnowie, od założenia aż do września 1887 r.*, „Przewodnik Gimnastyczny «Sokół»” (dalej: PGS) 1888, nr 6, s. 44.

¹³ E. Jasiewicz-Kargól, *Towarzystwo Gimnastyczne „Sokół” (I) w Tarnowie* [w:] *Tarnów. Wielki przewodnik*, red. S. Potępa, t. 7: *Zawale*, Tarnów 2000, s. 178; A. Sypek, op. cit., s. 190.

¹⁴ L. Dziama, *Gawęda Sokola* [w:] *Sprawozdanie jubileuszowe pięćdziesięcioletniego istnienia Towarzystwa Gimnastycznego Sokół I. w Tarnowie za rok 1933*, Tarnów 1934, s. 6–7.

¹⁵ I. Przybyłkiewicz, *Krótki przebieg rozwoju oddziału Towarzystwa Gimnastycznego Sokół w Tarnowie, od założenia aż do września 1887 r.*, PGS 1888, nr 7, s. 44.

Według statutu gniazda, wzorowanego na lwowskim, głównym celem Towarzystwa było

[...] pielęgnowanie gimnastyki w ogóle, a w szczególności gimnastyki higieniczno-racjonalnej i wychowawczej. Zadanie to spełnia Towarzystwo utrzymując zakład gimnastyczny i szkołę szermierki dla członków, ewentualnie także dla uczniów i uczennic Towarzystwa, tudzież wpływając na rozwój gimnastyki i jej znajomość w kraju¹⁶.

W następnym roku liczba członków wzrosła do 120 osób¹⁷. W dniu 9 listopada 1886 roku przy okazji ćwiczeń jeden z druhow, Stanisław Podolecki, znalazł woreczek z 14 centami. Nikt nie poczuwał się do owej sumy, w związku z tym szczęśliwy znalazca postanowił przeznaczyć ją na budowę sali gimnastycznej¹⁸. Okazało się, że ten skromny gest Podoleckiego zapoczątkował istotny dla każdego gniazda proces – pozyskiwania własnej siedziby¹⁹.

Kolejnym ważnym dla „Sokoła” tarnowskiego wydarzeniem była inauguracja kursu szermierki prowadzonego najpierw przez nieznanego z imienia Zamorskiego, potem przez kpt. Dopplera, a w końcu słynnego szermierza, powstańca listopadowego i autora pierwszego traktatu szermierczego *O szermierstwie*, Michała Starzewskiego²⁰.

W 1886 roku zwrócono się do władz miasta z prośbą o przekazanie Towarzystwu działki pod budowę własnego gmachu. Magistrat odmówił, gdyż uznano, że fundusze zgromadzone przez „Sokoła” są niewystarczające²¹. W tym samym roku sokolstwo tarnowskie porzuciło własne oryginalne, granatowo-żółto-pąsowe stroje

¹⁶ Statut Towarzystwa Gimnastycznego w Tarnowie, Tarnów 1887, s. 1.

¹⁷ I. Przybyłkiewicz, *Krótki przebieg...*, PGS 1888, nr 7, s. 50.

¹⁸ L. Dziama, op. cit., s. 8–9; E. Jasiewicz-Kargól, op. cit., s. 181; „Sokół tarnowski”, PGS 1886, nr 1, s. 8.

¹⁹ W tym miejscu warto podkreślić rolę sokolnictwa, czyli budynków Towarzystw Gimnastycznych „Sokół” w rozwoju i działalności ruchu sokolego. Sala gimnastyczna, była niezbędna do realizacji podstawowego celu Towarzystwa, jakim było wychowywanie społeczeństwa poprzez gimnastykę. Zazwyczaj w pierwszym okresie działalności gniazda zaspokajały tę potrzebę w drodze wynajmu pomieszczeń, jednak te, ze względu na brak odpowiedniej bazy w ówczesnej Galicji, najczęściej nie spełniały wymagań higienicznych, a poza tym były ciasne i niedostosowane do prowadzenia ćwiczeń fizycznych. Ograniczona przestrzeń powodowała, że trudno było w jednej sali uprawiać gimnastykę, utrzymywać liczne przybory do ćwiczeń, a przy tym organizować zebrania. Dodatkowo wynajem obciążał budżet gniazda. W związku z powyższym dążono do wybudowania własnego budynku, który zaspokajałby potrzeby Towarzystwa, a ponadto za pomocą płatnego udostępniania pomieszczeń innym organizacjom i instytucjom zasilał kasę gniazda. Własny gmach sprzyjał także integracji członków „Sokoła” i stanowił widoczny znak siły ośrodka sokolego. W ówczesnych warunkach sokolnie stawały się szybko znaczącymi budynkami użyteczności publicznej, wokół których, zwłaszcza w małych miejscowościach, ogniskowało się życie towarzysko-kulturalne i społeczne miasteczka.

²⁰ I. Przybyłkiewicz, *Krótki przebieg...*, PGS 1888, nr 7, s. 51; G. Szajna, *Sylwetki prekursorów szermierki w Towarzystwie Gimnastycznym „Sokół”, ich działalność dydaktyczna i organizacyjna* [w:] *Towarzystwo Gimnastyczne „Sokół” w Polsce południowo-wschodniej. Tradycja i współczesność*, red. J. Motyka, G. Klebowski, Przemysł 2015, s. 208.

²¹ E. Jasiewicz-Kargól, op. cit., s. 182.

na rzecz wzoru używanego we Lwowie²². Rozpoczęto także zajęcia strzeleckie, które jednak nie przyniosły oczekiwanych rezultatów²³. W 1887 roku z inicjatywy dr. Karola Fusiarskiego, Ignacego Przybyłkiewicza i Karola Smolika wprowadzono gimnastykę dla dzieci członków „Sokoła”. Swoje miejsce w sali gimnastycznej znalazły także panie, których zajęcia początkowo otoczone były aurą tajemnicy²⁴. Trzy lata później, wykorzystując fundusze z występów kółka dramatycznego, powołano korpusy wakacyjne, które były formą półkolonii dla dzieci i młodzieży²⁵. W 1888 roku w Galicji działało 13 towarzystw sokolich zrzeszających 2354 osoby. Gniazdo tarnowskie liczyło 203 członków, co pod względem liczebności dawało mu trzecie miejsce w kraju. Pod względem liczby ćwiczących plasowało się na czwartym miejscu, po Lwowie, Krakowie i Tarnopolu²⁶.

W dniu 21 listopada 1891 roku, czyli niemal równo osiem lat od inauguracji kursu gimnastycznego, po raz pierwszy zorganizowano udany pokaz gimnastyczny dla tarnowskiej publiczności. W tym samym roku magistrat przekazał „Sokołowi” parcelę pod budowę sokolni. Liczba członków Towarzystwa wzrosła wtedy do 197 osób. W 1892 roku poseł Sejmu Krajowego we Lwowie i Rady Państwa w Wiedniu dr Tadeusz Rutowski ofiarował Towarzystwu sztandar, który został poświęcony 29 maja przez ks. infułata dr. Stanisława Walczyńskiego²⁷. Poświęcenie sztandaru było związane z wyjazdem na I Zlot Sokolstwa Polskiego we Lwowie²⁸.

Równoległe z gniazdem tarnowskim organizowało się Towarzystwo w Stanisławowie. Kolejne lata przyniosły dynamiczny rozwój ruchu sokolego w Galicji, którego wyrazem było powstanie licznych gniazd²⁹. Tak znaczący przyrost towarzystw sokolich spowodował, że realny stał się problem zjednoczenia ich w jednej strukturze. Okazją do realizacji tego przedsięwzięcia stał się I Zlot Sokolstwa Polskiego we Lwowie, zorganizowany z okazji ćwierćwiecza założenia stołecznego gniazda. W zlocie wzięło udział ponad tysiąc druhow z 23 ośrodków galicyjskich oraz goście z Wielkopolski i Czech. W czasie zlotu zwołano zebranie delegatów gniazd, na

²² L. Dziama, op. cit., s. 8–9.

²³ I. Przybyłkiewicz, *Krótki przebieg...*, PGS 1888, nr 7, s. 51.

²⁴ Wynikało to z faktu, że podczas ćwiczeń kobiet w budynku oprócz naczelnika mógł przebywać jedynie prezes Towarzystwa [przyp. – M.O.]. E. Jasiewicz-Kargól, op. cit., s. 184.

²⁵ L. Dziama, op. cit., s. 9–10.

²⁶ P. Juśko, *Dzieje Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół” w Tarnowie w latach 1883–1939* [w:] *Tarnów w czasach burmistrza Tadeusza Tertila*, red. P. Juśko, Tarnów 2007, s. 95.

²⁷ L. Dziama, op. cit., s. 9–10; E. Jasiewicz-Kargól, op. cit., s. 192; M. Stołarczyk, *Działalność Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół” w Tarnowie w latach 1883–1914* (w świetle „Przewodnika Gimnastycznego «Sokół»” i „Pogoni”), Tarnów 2014, s. 27.

²⁸ Podobne uroczystości odbyły się wówczas w wielu innych gniazdach, np. w Stryju, Kołomyi, Łańcucie, Przemyślu, Stanisławowie, Tarnopolu i Wadowicach. Zob. J. Snopko, *I Zlot Sokolstwa Polskiego w 1892 r. we Lwowie* [w:] *Szkice z dziejów „Sokoła” w południowej i wschodniej Polsce*, red. A. Nowakowski, Wadowice 2002, s. 8.

²⁹ W 1885 roku założono „Sokoła” w Przemyślu, Krakowie, Kołomyi i Tarnopolu, w 1886 w Rzeszowie, w 1887 w Wadowicach, Nowym Sączu i Jaśle, w 1888 w Stryju, w 1889 w Jarosławiu i Sanoku, w 1890 w Samborze, Drohobyczu i Jaworowie, w 1891 w Łańcucie, drugie gniazdo we Lwowie, w Sokalu, Cieszynie, Bochni, Brodach i Podgórzu, na początku 1892 roku w Czerniowcach i Złoczowie, w lecie gniazda w Złoczowie i Czortkowie, a porą jesienno-zimową w Krośnie i Brzeżanach.

którym wypracowano koncepcję nowej struktury. W grudniu władze zatwierdziły statut ZPGTSwA³⁰.

Sam Związek ukonstytuował się w roku następnym, a na jego czele stanął dh Tadeusz Romanowicz. Związek liczył wówczas 5640 drułów i druhen skupionych w 45 gniazdach³¹. Dynamika jego rozwoju była bardzo duża, o czym świadczy fakt, że w 1914 roku liczył on już 261 gniazd i ponad 30 000 członków³². Duża liczba gniazd sprawiła, że zdecydowano się na utworzenie szczebla pośredniego – okręgu, który zrzeszał od kilku do nawet kilkudziesięciu Towarzystw. W 1895 roku Galicję podzielono na siedem okręgów: krakowski, tarnowski, rzeszowski, przemyski, lwowski, tarnopolski i stanisławowski³³. Nie miały one osobowości prawnej, ale kontrolowały i integrowały gniazda z określonego terenu, pośredniczyły między Związkiem i towarzystwami, prowadziły statystyki i organizowały zloty. Struktura władz okręgowych była wzorowana na związkowej³⁴.

W tym czasie w gnieździe tarnowskim zachodziły poważne zmiany. Znacznie spadła liczba ćwiczących, a do tego liczba członków w stosunku do roku 1888 zmniejszyła się, aż o 60 osób. Od 1893 roku prężnie działała sekcja kolarska, systematycznie zwiększająca liczbę członków³⁵.

W 1894 roku poświęcono kamień węgielny pod budowę sokolni. Autorem projektu był Szczęsny Zaręba, ale zaangażowało się w nią wielu inżynierów i architektów należących do Towarzystwa. Budowa własnym sumptem miała swoje blaski (np. oszczędności), ale i cienie – debaty wykonawców zaowocowały kilkakrotnymi

³⁰ J. Gaj, K. Hądzelek, *Dzieje kultury fizycznej...*, s. 25; J. Kuriańska-Wołoszyn, *Udział Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół” w międzynarodowych pokazach i zawodach gimnastycznych do pierwszej wojny światowej* [w:] *Z najnowszej historii kultury fizycznej w Polsce. Prace naukowe Letniej Szkoły Historyków Kultury Fizycznej*, t. 5, red. B. Woltmann Gorzów Wielkopolski 2002, s. 34; E. Małolepszy, *Ruch sokoli na ziemiach polskich (1867–2001)* [w:] *Studia z dziejów kultury fizycznej. Księga wydana z okazji 70. rocznicy urodzin Profesora Bernarda Woltmanna*, red. T. Jurek, Gorzów Wielkopolski 2002, s. 327; S. Osada, *Sokolstwo Polskie. Jego dzieje, ideologia i posłannictwo. Naszkicowane w sześciu odczytach. Dla użytku gniazd w Ameryce*, Pittsburgh 1929, s. 12; Z. Pawluczuk, *Towarzystwo Gimnastyczne „Sokół” w rozwoju turystyki masowej i krajoznawstwa w Polsce w drugiej połowie XIX i pierwszych latach XX wieku* [w:] *Materiały z konferencji naukowej z okazji 100-lecia powstania Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego pt. „Przeszłość – Teraźniejszość – Przyszłość”, Łeba, 5 października 2006*, red. J. Przybylski, Gdańsk 2006, s. 111; A. Ryfowa, *Idea narodowa i słowiańska w Sokole polskim ze szczególnym uwzględnieniem zaboru pruskiego*, „Roczniki Naukowe WSWF w Poznaniu” 1971, nr 19, s. 39; K. Toporowicz, *Zarys dziejów „Sokoła” na ziemiach polskich w latach 1867–1947* [w:] *Z kart historii polskiego „Sokoła”. Materiały posesyjne z I Zlotu Odrodzonego Sokolstwa Polskiego (Kraków, 28 VIII – 3 IX 1994 r.)*, red. A. Łopata, Kraków 1995, s. 11.

³¹ M. Orlewicz-Musiał, „Sokół” wyleciał ze Lwowa... [w:] *140 lat Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół” w Polsce*, red. A. Łopata, Kraków 2007, s. 7–8; J. Snopko, D. Dudek, *Rozwój ruchu sokolego w zaborze austriackim* [w:] *Zarys dziejów Sokolstwa Polskiego w latach 1867–1997*, red. E. Małolepszy, Z. Pawluczuk, Częstochowa 2001, s. 17.

³² J. Snopko, *Polskie Towarzystwo...*, s. 99.

³³ A. Mirkiewicz, *Zarys dziejów sokolstwa słowiańskiego (1862–1939)*, Rzeszów 2014, s. 56; Mapa: Sokolstwo Polskie w Austrii w r. 1910. Zob. *Pamiętnik V. Zlotu Sokolstwa Polskiego w Krakowie w dn. 14–16 lipca 1910*, Lwów 1911.

³⁴ J. Snopko, *Polskie Towarzystwo...*, s. 117.

³⁵ P. Juśko, *Dzieje Towarzystwa...*, s. 99.

zmianami planu, a także niezbyt satysfakcjonującą jakością wykonania budynku. Ostatecznie salę gimnastyczną poświęcono i oddano do użytku w grudniu 1895 roku. Pomieszczenie to zaczęło odgrywać rolę także sali widowiskowej, a przez jej wynajmieniem innym organizacjom przyczyniało się do finansowego wzmocnienia „Sokoła”³⁶. Sokolnia była jedynym w mieście budynkiem w stylu późnohistorycznym nawiązującym do dojrzałego renesansu, jaki rozpowszechnił się na Starym Kontynencie w latach 80. XIX wieku³⁷.

W 1900 roku powstała Komisja Zabawowa, która wniosła nową jakość w funkcjonowanie gniazda. Od tej pory znacznie poprawiono integrację członków, organizując spotkania i zabawy nie tylko dla dorosłych, ale też nawet dla dzieci członków „Sokoła”. Dzięki organizacji przedstawień, zabaw i festynów pozyskiwano także dodatkowe fundusze na działalność Towarzystwa. Dla pełnego obrazu aktywności gniazda wspomnieć należy o sekcjach szermierczej i kolarskiej, o chórze i orkiestrze.

W 1900 roku prezesem gniazda został dr Tadeusz Tertil, a okres jego prezesury był uważany za złoty czas tarnowskiego „Sokoła”³⁸. Dzięki niemu na gimnastykę do sokolni zaczęli uczęszczać uczniowie I i II Gimnazjum³⁹, a także dwóch szkół powszechnych. Dokonano korzystnego przekształcenia pożyczek, pomnożono inwentarz, założono sokolą bibliotekę, otwarto czytelnię bieżącej prasy oraz zorganizowano zlot okręgowy i trzeci zlot delegatów „Sokoła”⁴⁰. W 1902 roku otwarto kort tenisowy oraz wprowadzono do kalendarza sokolego wieczorki „grunwaldzkie”⁴¹. W 1905 roku – oparta na gnieździe – powstała Liga Pomocy Przemysłowej, co stanowiło otwarcie zupełnie nowego kierunku działalności. Organizowano pomoc materialną dla rodzin Polaków, którzy polegli na froncie wojny rosyjsko-japońskiej. W 1903 roku, gdy we Lwowie odbywał się czwarty zlot sokolstwa polskiego, dla okręgu II wynajęto osobny pociąg, którym do stolicy Galicji podążyła grupa 103 sokołów i sokolic z gniazd: Tarnów, Dąbrowa Tarnowska, Wojnicz, Pilzno, Brzesko i Tuchów. W towarzyszących zlotowi zawodach sportowych tarnowianie zajęli piąte miejsce, za dwoma gniazdami z Krakowa, gniazdem lwowskim oraz berlińskim⁴². W 1905 roku zorganizowano kurs dla nauczycieli gimnastyki, z którego skorzystało 38 osób. Trzy lata później tarnowski okręg „Sokoła” mógł się cieszyć z elekcji swego prezesa do Sejmu Krajowego. W tym samym roku hucznie obchodzono jubileusz

³⁶ L. Dziama, op. cit., s. 10–11.

³⁷ E. Jasiewicz-Kargól, op. cit., s. 176.

³⁸ L. Dziama, op. cit., s. 11–13.

³⁹ II Gimnazjum zostało otwarte w 1903 roku. Dyrekcja od razu zdecydowała o powierzeniu prowadzenia ćwiczeń gimnastycznych „Sokołowi”, czemu sprzyjała niewielka odległość od sokolni. Zajęcia w szkole prowadził Stanisław Dubelski. On także został w 1907 r. nauczycielem gimnastyki dla uczniów I Gimnazjum. Zajęcia prowadził cały czas z przerwą w roku szkolnym 1914/1915 spowodowaną działaniami wojennymi. Zob. P. Markowicz, *Wychowanie fizyczne w tarnowskich męskich szkołach średnich w latach 1867–1918* [w:] *Z najnowszej historii kultury fizycznej w Polsce. Prace naukowe Letniej Szkoły Historyków Kultury Fizycznej*, t. 7, red. L. Nowak, Gorzów Wielkopolski 2006, s. 48, 51.

⁴⁰ L. Dziama, op. cit., s. 13.

⁴¹ E. Jasiewicz-Kargól, op. cit., s. 202.

⁴² L. Dziama, op. cit., s. 14–15.

25-lecia gniazda⁴³. Z tej okazji w ostatnich dniach czerwca urządzono w Tarnowie trzeci zlot okręgu II, na który przybyli działacze sokoli z całej Galicji. W programie uroczystości znalazła się msza święta, obiad i przyjęcie zorganizowane przez Radę Miejską oraz pokaz gimnastyczny, podczas którego sokoli tarnowscy zaprezentowali unikatowe ćwiczenia z ciupagami, a także tańce góralskie i zbójnickie⁴⁴.

Rok później liczba członków wyniosła 301 osób. Zorganizowano także kręgielnię⁴⁵. W 1910 roku podłączono sokolnię do sieci wodociągowej, wykonano nowe schody oraz uchwalono instalację oświetlenia elektrycznego. Na piątym zlocie „grunwaldzkim” sokolstwa polskiego w Krakowie sokoły z Tarnowa odniosły duże sukcesy, zwyciężając w przechodzeniu przez parkan i zajmując miejsce na podium (trzecie) w biegu rozstawnym na 1000 metrów. Również indywidualnie druhowie prezentowali się znakomicie: dh Roman Wierzbanowski zdobył pierwsze miejsce w rzucie oszczepem do celu oraz trzecie – w rzucie oszczepem, w zawodach kolarskich wraz z dhem Stankiem zdobyli odpowiednio drugie i trzecie miejsce. Gniazdo tarnowskie nie zawiodło też, jeśli chodzi o pokaz musztry z karabinem, do którego oddelegowano, aż 53 druhow. Na podobnych uroczystościach, które odbyły się w październiku w Tarnowie, obecnych było 132 umundurowanych sokołów, z których 70 pochodziło z Tarnowa, 50 z pozostałych gniazd okręgu; było też 13 druhen. T. Tertil był już wtedy nie tylko prezesem okręgu, ale także burmistrzem Tarnowa, posłem na sejm i do Rady Państwa w Wiedniu, gdzie aktywnie działał w Kole Polskim⁴⁶.

POWSTANIE I DZIAŁALNOŚĆ GNIAZD II TARNOWSKIEGO OKRĘGU „SOKOŁA”

W 1895 roku Tarnów stał się siedzibą II okręgu ZPGTSwA, a jego pierwszym prezesem został dotychczasowy prezes TG „Sokół” w Tarnowie dh Mieczysław Gałęcki⁴⁷. W jego skład weszły następujące gniazda: Tarnów, Brzesko, Dąbrowa Tarnowska, Gorlice, Nowy Sącz, Stary Sącz, Pilzno i Wojnicz⁴⁸.

Powstanie i działalność TG „Sokół” w Tarnowie w istotny sposób wpływało na zakładanie innych gniazd prowincjonalnych. Z pewnością należy tu wymienić Dębicę⁴⁹, Słotwinę koło Brzeska, Wojnicz i Dąbrowę Tarnowską⁵⁰. W składzie okręgu,

⁴³ Ibidem, s. 17.

⁴⁴ P. Juśko, *Dzieje Towarzystwa...*, s. 115.

⁴⁵ E. Jasiewicz-Kargól, op. cit., s. 208.

⁴⁶ L. Dziama, op. cit., s. 18–19.

⁴⁷ M. Stolarczyk, L. Lechowicz, *125 lat Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół” w Brzesku 1892–2017*, Brzesko 2017, s. 63.

⁴⁸ *Sprawy Towarzystw Gimnastycznych Polskich. Związek.*, PGS nr 6 (1895), s. 70.

⁴⁹ A. Nowakowski, *Przyczynek do dziejów „Sokoła” w Dębicy przed I wojną światową* [w:] idem, *Szkie z dziejów „Sokoła” w południowej i wschodniej Polsce*, Wadowice 2002, s. 14.

⁵⁰ M. Stolarczyk, *Pierwsze lata współpracy sportowej i działalności patriotycznej mieszkańców ziemi brzeskiej, bocheńskiej i tarnowskiej do 1903 r.* [w:] *Z dziejów Towarzystwa Gimnastycznego*

oprócz już wymienionych, możemy w 1910 roku dostrzec gniazda Mielec, Grybów, Tuchów, Nieciecza, Zakliczyn, Radłów, Krynica i Ciężkowice⁵¹. W ciągu kolejnych trzech lat dołączyły do tarnowskiej jednostki okręgowej Towarzystwa z Muszyny, Radomyśla Wielkiego, Tarnowa-Strusiny oraz Żabna.

Jednym z najstarszych gniazd okręgu było TG „Sokół” w Nowym Sączu powstałe 25 maja 1887 roku⁵². Jego pierwszym prezesem został Lucjan Lipiński. Już rok po założeniu Towarzystwa zaczął działać w nim chór sokoli. W 1891 roku władze Nowego Sącza przekazały „Sokołowi” parcelę pod budowę własnej siedziby. Rok później otwarto okazałą sokolnię, która stała się jednym z najważniejszych budynków miasta – urządzono tam obchody 600-lecia Nowego Sącza, spotkanie założycielskie Związku Stronnictwa Chłopskiego, a po wielkim pożarze umieszczono władze miasta. W 1893 roku gniazdo uzyskało własny sztandar, urządziło bibliotekę i powołało do życia Komisję Teatralną, która w 1902 roku przekształciła się w tak zwane kółko miłośników sceny. W 1903 roku wybudowano kręgielnię, a dwa lata później „Sokół” przejął ogród miejski zwany Jordanówką. W tym samym roku poświęcono uroczyste sztandar⁵³. W 1908 roku odtworzono męski chór sokoli, a rok później dołączono do niego chór żeński. W 1910 roku obydwie zespoły połączyły się w osobne stowarzyszenie – Towarzystwo Śpiewacze „Lutnia”. W 1913 roku na bazie kółka miłośników sceny powołano Polskie Towarzystwo Dramatyczne, podobnie jak „Lutnia” stale związane z „Sokołem”⁵⁴. W latach 1911–1912 przeprowadzono rozbudowę sokolni, dobudowując skrzydło łączące budynek główny z kręgielnią⁵⁵.

Gniazdo w Grybowie powstało w 1891 roku, a jego prezesem został Andrzej Waligórski. W 1906 roku rozpoczęto starania o budowę własnej siedziby. W latach 1912–1914 budynek sokolni został ukończony, a obszerna sala wraz ze sceną umożliwiły występy chóru oraz kółka teatralnego. W 1911 roku urządzono w Grybowie zlot sokoli. W 1913 roku gniazdo w Grybowie otrzymało własny sztandar, a liczba członków przekroczyła 50 osób. W „Sokole” utworzono także Stałą Drużynę Sokolą, która została zmobilizowana w sierpniu 1914 roku i trafiła do Legionu Zachodniego w Krakowie⁵⁶.

W 1892 roku rozpoczęto prace organizacyjne nad założeniem gniazda w Limanowej. Zakończyły się one sukcesem rok później⁵⁷. Duży wpływ na powstanie „Sokoła” w Limanowej miało istnienie od 1887 roku gniazda w Nowym Sączu. Pierwszym prezesem został Kazimierz Żuławski z Młynnego. Do końca 1893 roku liczba

---

„Sokół” w Polsce w 135. rocznicę powstania, red. W. Cynarski, K. Obodyński, M. Mirkiewicz, Rzeszów 2004, s. 87.

⁵¹ Mapa: Sokolstwo Polskie w Austrii w r. 1910. Zob. *Pamiętnik V. Zlotu...*

⁵² Zob. K. Gołachowski, *Towarzystwo Gimnastyczne „Sokół” w Nowym Sączu*, Nowy Sącz 1997, s. 11; M. Raińska, *Sokolnia sądecka. 105 lat w służbie miasta, regionu, ojczyzny*, Nowy Sącz 1998, s. 5–7, 12.

⁵³ M. Stołarczyk, *Działalność Towarzystwa...*, s. 30.

⁵⁴ M. Raińska, op. cit., s. 9–11.

⁵⁵ Ibidem, s. 13.

⁵⁶ S. Zaborniak, *Na galicyjskim szlaku gniazd Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół” (1884–1914)*, Rzeszów 2004, s. 48–49.

⁵⁷ J. Wielek, *Z dziejów Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół” w Limanowej (1893–1939)*, „Rocznik Sądecki” 2006, t. 34, s. 221; PGS 1893, nr 11, s. 151.

członków sięgnęła 60 osób. Do ćwiczeń wykorzystywano dom Józefa Marsa w Starej Wsi oraz przyległy do niego plac. Rok później otwarto czytelną sokołą, która stała się ośrodkiem życia towarzyskiego dla członków Towarzystwa⁵⁸. W 1895 roku Wydział gniazda uchwalił założenie sekcji teatralnej oraz biblioteki. W tym samym roku rozpoczęto naukę gimnastyki dla uczniów pobliskich szkół. W 1896 roku „Sokół” w Limanowej został włączony do okręgu II. Wtedy też utworzono chór sokoli. W 1897 roku gniazdo limanowskie trafiło przejściowo do VIII okręgu w Nowym Sączu. Zbiegło się to ze stagnacją Towarzystwa oraz spadkiem liczby członków poniżej 50 osób. Na początku XX wieku Limanowa wróciła do okręgu tarnowskiego, ale nie odwróciło to regresu gniazda, które liczyło już tylko 20 druhow i było mało aktywne. Dopiero w 1906 roku nastąpiło pewne ożywienie i wzrost liczby członków do 38 osób. W 1908 roku rozpoczęto budowę własnej sokołni, którą ukończono dwa lata później⁵⁹. W 1909 roku zbudowano kort tenisowy, boisko oraz postawiono kręgielnię. Dzięki tej ostatniej utworzono oddział kręglarski. Oprócz niego w Towarzystwie powstała sekcja łyżwiarska. W 1910 roku gniazdo limanowskie mogło się już poszczycić liczbą 101 członków, co jednak nie przełożyło się na prężność ruchu ćwiczebnego. W 1912 roku druha Zajac z Limanowej przygotował zestaw ćwiczeń wolnych na Zlot Okręgowy w Tarnowie⁶⁰.

W Gorlicach inicjatorami założenia gniazda byli uczestnicy powstania styczniowego – Edward Miłkowski, Władysław Płocki i Wojciech Biechoński. Po zlocie lwowskim zorganizowali oni 4 sierpnia 1892 roku zebranie założycielskie, na które do gorlickiego magistratu przybyło 135 osób. Spośród zebranych wybrano wydział Towarzystwa, na czele którego stanął Wojciech Biechoński⁶¹. W 1895 roku podarował on „Sokołowi” sztandar, uroczystie poświęcony przez należącego do Towarzystwa ks. Antoniego Sosa⁶². Gniazdo gorlickie należało wtedy do okręgu tarnowskiego „Sokoła”, co potwierdzał udział 10 gimnastyków z tego ośrodka w 1900 roku w zlocie okręgowym w Tarnowie. Trzy lata później gorliczanie wystąpili we Lwowie już jako reprezentacja okręgu III rzeszowskiego⁶³.

W 1893 roku gniazdo słotwińsko-brzeskie rozpoczęło samodzielną działalność, a jego siedzibę przeniesiono do Brzeska. Początkowo gimnastykę prowadzono w karczmie „Wiedeń”, ale niskie i duszne pomieszczenia nie nadawały się do ćwiczeń, zwłaszcza z dziećmi. Postanowiono więc wybudować własny gmach, którą to inicjatywę finansowo wsparły władze powiatu, Towarzystwo Zaliczkowe oraz Jan Albin Goetz-Okocimski. W dniu 15 września 1901 roku dokonano poświęcenia kamienia węgielnego pod budowę sokołni. W 1904 roku budynek miał zostać oddany do użytku i z tej okazji postanowiono zorganizować zlot II okręgu sokołego, ale

⁵⁸ A. Nowakowski, *Zarys dziejów gniazda „Sokoła” w Limanowej* [w:] *Krajowy Zlot Sokolstwa Polskiego. 110 lat Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół” w Zakopanem*, red. A. Łopata, Kraków 2004, s. 91.

⁵⁹ J. Wielek, op. cit., s. 222.

⁶⁰ A. Nowakowski, *Zarys dziejów gniazda „Sokoła” w Limanowej...*, s. 94.

⁶¹ S. Rydarowska, *Sokoli lot*, Gorlice 2003, s. 9–10.

⁶² M. Stołarczyk, *Działalność Towarzystwa...*, s. 30.

⁶³ S. Rydarowska, op. cit., s. 12–13.

ogromny pożar, który dotknął Brzesko, udaremnił realizację tych ambitnych planów⁶⁴. 3 czerwca 1906 roku uroczystie poświęcono sztandar „Sokoła” w Brzesku, czemu towarzyszyły delegacje z 11 gniazd okręgu II ZPGTSwA⁶⁵.

W Mielcu inicjatywę założenia Towarzystwa sokolego podjęto w 1893 roku. 30 lipca 1894 roku statut gniazda został zatwierdzony przez CK Namiestnictwo we Lwowie⁶⁶. Jego pierwszym prezesem został Stanisław Nowaczyński⁶⁷. Samo Towarzystwo dopiero w 1902 roku weszło do ZPGTSwA⁶⁸. W mieleckim gnieździe, jak w wielu innych, uprawiano gimnastykę, działał teatr amatorski i chór sokoli. W 1903 roku zakupiono plac pod budowę sokolni i boiska. Z powodu trudności finansowych sokoły zostały zmuszone do przerwania budowy gmachu. Z pomocą w 1908 roku przyszło „Sokołowi” Towarzystwo Zaliczkowe w Mielcu, które udostępniło druhom swoją salę i plac. W 1910 roku poświęcono sztandar gniazda, a w 1914 roku zakupiono willę „Bagatelka”, która stała się siedzibą Towarzystwa. Z tych okazji okręg tarnowski zorganizował w Mielcu złoty okręgowy. Druhowie z Mielca brali aktywny udział w życiu okręgu II, wysyłając swoje delegacje na złoty okręgowy do Tarnowa oraz Dąbrowy Tarnowskiej⁶⁹.

W 1893 roku z inicjatywy adwokata Edwarda Szayera powstało gniazdo w Starym Sączu. W czasie gdy Szayer został burmistrzem miasta, przekonał radnych do podarowania „Sokołowi” placu pod budowę, co uczyniono w 1904 roku. Budynek został zaprojektowany przez działacza sokolego Zenona Remiego. W 1905 roku dokonano wmurowania kamienia węgielnego pod budowę gmachu. 22 listopada 1908 roku uroczystie otwarto sokolnię, w której obok sali gimnastycznej znalazła się biblioteka z czytelnią. Rok później urządzono boisko, które w okresie zimowym pełniło rolę lodowiska. W 1913 roku gniazdo w Starym Sączu obchodziło jubileusz 20-lecia istnienia, co stało się okazją do ugoszczenia druhow z 10 gniazd II okręgu sokolego⁷⁰.

Także w 1893 roku powstało gniazdo w Dąbrowie Tarnowskiej, na którego czele stanął Juliusz Braun. W 1910 roku ukończono budowę dąbrowskiej sokolni⁷¹. Gniazdo liczyło wówczas 110 członków, co było znakomitym wynikiem, biorąc pod uwagę wielkość miasta⁷².

Gniazdo w Wojniczcu założono, jak podawał „Przewodnik Gimnastyczny «Sokół»”, w 1893 roku⁷³, a jego pierwszym prezesem został notariusz Stanisław Bartman.

⁶⁴ S. Zaborniak, *Na galicyjskim szlaku...*, s. 47.

⁶⁵ M. Stolarczyk, *Działalność Towarzystwa...*, s. 29.

⁶⁶ J. Czerwiec, *Wczoraj, dziś i jutro mieleckiego Sokola* [w:] *120 lat Polskiego Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół” w Krakowie. Sympozjum naukowe, Kraków 4 czerwca 2005*, red. A. Łopata, Kraków 2005, s. 23–24.

⁶⁷ J. Rysiak, *Działalność Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół” na terenie Mielca w latach 1893–1939*, „Rocznik Mielecki” 1999, t. 2, s. 144.

⁶⁸ *Mielec*, PGS 1902, nr 9, s. 71.

⁶⁹ J. Czerwiec, op. cit., s. 25.

⁷⁰ S. Zaborniak, *Na galicyjskim szlaku...*, s. 61–62.

⁷¹ A. Bata, H. Lawera, *Dąbrowa Tarnowska i okolice*, Krosno 1998, s. 27.

⁷² J. Rzeszuto, *Od „Sokola” do „Dąbrowii”. 70 lat „Dąbrowii” (1922–1992)*, Dąbrowa Tarnowska 1992, s. 7.

⁷³ *Nowe gniazda sokole*, PGS 1893, nr 6, s. 80.

Dwa lata później nowo powstałe gniazdo straciło cały swój majątek w pożarze, który dotknął Wojnicz⁷⁴. Poniesione straty uzupełniono dopiero w 1906 roku za sprawą pożyczki od związku sokolego. Dzięki wysokim składkom wojnickim Sokołom udało się w latach 1906–1912 wybudować własną siedzibę⁷⁵.

W 1894 roku powstało TG „Sokół” w Pilźnie⁷⁶. Już dwa lata później „Sokół” zakupił od miasta grunt, na którym założył boisko, park, kręgielnię i kort tenisowy. W 1907 roku zdecydowano o budowie własnego budynku, który stałby się siedzibą gniazda. W 1908 roku poświęcono sztandar, co stało się okazją do urządzenia w Pilźnie zlotu okręgu II⁷⁷.

W dniu 6 lutego 1898 roku założono gniazdo w Tuchowie, a jego pierwszym prezesem został notariusz dr Tadeusz Goyski⁷⁸. Uroczystość inauguracji działalności „Sokoła” tuchowskiego odbyła się w roku następnym – 27 maja⁷⁹. Spotkania przeprowadzano początkowo w świetlicy Ochotniczej Straży Pożarnej, a następnie w wynajętym pokoju państwa Piotrowskich. W 1899 roku rozpoczęto zbiórkę pieniędzy na budowę sokołni. Gniazdo tuchowskie przeżywało swoje wzloty i upadki. Do tych ostatnich należy zaliczyć brak jakichkolwiek zebrań w okresie od sierpnia 1902 roku do 29 marca roku następnego. W 1903 roku okazało się, że „Sokół” tuchowski nie ma własnego statutu, nie płaci składek do okręgu i Związku, a jego członkowie nie mają legitymacji⁸⁰. Ostatecznie sprawę tę uregulowano, a pod koniec roku utworzono teatr amatorski. Mimo postępów druhom z Tuchowa nadal zdarzały się niedopatrzenia organizacyjne. W 1904 roku jedno ze zgromadzeń walnych nie odbyło się z powodu znikomej frekwencji, a na zebraniu sprawozdawczo-wyborczym zapomniano o wyborze komisji rewizyjnej i sądu honorowego⁸¹. W 1905 roku tuchowscy druhowie wysłali delegację na zlot okręgowy do Nowego Sącza. W 1909 roku założono kółko teatralne oraz orkiestrę sokołą, która okazała się całkiem dochodową inicjatywą⁸². W 1911 roku poświęcono kamień węgielny pod budowę sokołni, którą ukończono w roku następnym⁸³. Rok po założeniu gniazda tuchowskiego (w 1899) powstało TG „Sokół” w Muszynie⁸⁴.

⁷⁴ *Straty sokole wskutek pożaru*, PGS 1895, nr 6, s. 76.

⁷⁵ S. Zaborniak, *Na galicyjskim szlaku...*, s. 65–66.

⁷⁶ *Pilzno*, PGS 1894, nr 9, s. 91.

⁷⁷ C. Chorążak, *120-lecie Towarzystwa Gimnastycznego Sokół w Pilźnie* [w:] *100-lecie Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół” w Raciborzu*, J. Nowak (red.), Racibórz 2014, s. 145.

⁷⁸ *Tuchów*, PGS 1898, nr 4, s. 44.

⁷⁹ A. Kowalik (red.), *Jak nasi Dziadkowie „Sokół” budowali i w nim gospodarowali (Tuchów 1898–1948)*, Tuchów 2018, s. 23–24.

⁸⁰ *Ibidem*, s. 30–31.

⁸¹ *Ibidem*, s. 35.

⁸² P. Gługła, *Nota o losach tuchowskiego gniazda Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół” (1897–1926)*, „Tuchowskie Wieści” 2015, nr 5, s. 22.

⁸³ A. Kowalik (red.), *op. cit.*, s. 62.

⁸⁴ Gniazdo muzyńskie przyjęte do okręgu VIII nowosądeckiego ZPGTSwA w VI 1899 r., a jego pierwszym prezesem został Jan Arlet (zob. *Muszyna*, PGS 1899, nr 12, s. 115). W II następnego roku dokonano poświęcenia sokołni (zob. *Muszyna*, PGS 1900, nr 4, s. 31), a w IV 1901 r. walne zgromadzenie członków gniazda upoważniło wydział do zawarcia kontraktu na wynajem sali i gruntu pod boisko sokole (zob. *Muszyna*, PGS 1901, nr 6, s. 48).

W 1904 roku informowano o tworzeniu „Sokoła” w Szczucinie oraz gniazd wiejskich w Mesznej Opackiej, Niecieczy i Otfinowie⁸⁵. Gniazda te okazały się jednak efemerydami.

Niewiele wiadomo o działalności „Sokoła” w Zakliczynie. Uroczysta inauguracja jego działalności odbyła się 29 czerwca 1904 roku⁸⁶, a dwa lata później – 5 sierpnia 1906 roku – został poświęcony sztandar gniazda⁸⁷. W latach 1906–1907 powstały także Towarzystwa sokole w Radłowie i Krynicy.

TG „Sokół” w Radomyślu Wielkim powstało w 1908 roku z inicjatywy Ludwika Kostórkiewicza oraz sędziego Władysława Kuśnierza. Pierwszy z wymienionych w roku założenia gniazda podarował morgę ziemi na budowę sokołni i boiska. Pomimo to do wybuchu wojny nie udało się miejscowemu gniazdu wybudować sokołni. Funkcję tę pełnił za to wynajmowany budynek Ksiela Eislanda⁸⁸. Sztandar „Sokoła” w Radomyślu Wielkim został poświęcony 3 września 1912 roku⁸⁹.

Jesienią 1910 roku powstało drugie w Tarnowie gniazdo, zlokalizowane na Strusinie. Jego statut został zatwierdzony w następnym roku. Od „Sokoła I” różniło się przede wszystkim składem społecznym, gdyż należeli do niego głównie rolnicy i rzemieślnicy. Jego pierwszym prezesem został Józef Chciuk. Gniazdo zostało założone niedługo po obchodach 500-lecia zwycięstwa grunwaldzkiego, co widoczne było w entuzjazmie dla nowej inicjatywy. Niemal od razu liczba jego członków osiągnęła 150 osób⁹⁰. Działalność gniazda strusińskiego skupiała się na zajęciach gimnastycznych prowadzonych przez dh. Józefa Zajęca. Niedługo potem została rozszerzona o aktywność kółka teatralnego. W 1912 roku gniazdo dokonało poświęcenia sztandaru, w której to uroczystości wzięli udział Tadeusz Tertil i Wincenty Witos. W 1913 roku druhowie strusińscy zakupili budynek w celu urządzenia w nim siedziby gniazda. Powstanie „Sokoła” na Strusinie mocno ożywiło lokalną społeczność. Z biegiem lat aktywność gniazda osłabła i skupiła się na organizowaniu kursów dokształcających dla włościan⁹¹. W 1910 roku powstały także gniazda sokole w Ciężkowicach oraz Żabnie. Niestety o ich działalności w omawianym okresie niewiele wiadomo.

W 1911 roku II okręg liczył aż 19 gniazd. Druhowie z gniazda centralnego czuli tę odpowiedzialność i starali się wspierać mniejsze ośrodki. Świadczyć o tym może fragment sprawozdania z 1912 roku:

Pomni obowiązku solidarności sokolej, spieszyliśmy zawsze chętnie z pomocą bratnim gniazdom, a innym towarzystwom o duchu narodowym udzielaliśmy jej przy każdej sposobności. Drużyny naszego gniazda wzięły liczny udział w poświęceniu sztandaru gniazda Tarnów-Strusina, w poświęceniu gmachu sokolego w Dąbrowie i Ciężkowicach. W zlocie doraźnym gniazd

⁸⁵ PGS 1904, nr 3, s. 23–24.

⁸⁶ *Zakliczyn*, PGS 1904, nr 7, s. 56.

⁸⁷ M. Stolarczyk, *Działalność Towarzystwa...*, s. 31.

⁸⁸ S. Zaborniak, *Na galicyjskim szlaku...*, s. 60.

⁸⁹ M. Stolarczyk, *Działalność Towarzystwa...*, s. 31.

⁹⁰ P. Juśko, *Dzieje Towarzystwa...*, s. 115–116.

⁹¹ *Ibidem*, s. 116.

II okręgu, jaki odbył się we wrześniu na przestrzeni Tarnów-Tuchów, wzięło udział kilkudziesięciu druhowów ćwiczących i w strojach uroczystych⁹².

Podkreślanie udziału umundurowanych druhowów oraz liczby uczestników ćwiczeń było często spotykane w relacjach sokolich. Sokół, który regularnie ćwiczy, a podczas ważniejszych imprez godnie reprezentuje „Sokoła” w stroju organizacyjnym, powinien być normą – nie był. Według statystyk w 1911 roku w okręgu tarnowskim było 2032 sokołów, z czego 607 umundurowanych i tylko 274 ćwiczących. Prowadziło to do takich sytuacji, jak w gnieździe tuchowskim, gdzie w ciągu roku odbył się jeden pokaz gimnastyczny i aż 10 spotkań towarzyskich⁹³. Tego typu praktyki rodziły złośliwe komentarze wobec „Sokoła” jako „towarzystwa festynowego” czy „bractwa od pochodów”. Dlatego organizacja sokoła starała się wykazać swoją użyteczność, sięgając po nowe formy działalności.

GNIAZDA OKRĘGU TARNOWSKIEGO PRZED I W TRAKCIE I WOJNY ŚWIATOWEJ

Okres przed I wojną światową to czas, gdy „Sokół” podjął nową działalność, będącą odpowiedzią na narastające zagrożenie wojenne. W 1911 roku objęto opieką ruch skautowy, a w grudniu 1912 roku wydział ZPGTŚwA podjął decyzję o utworzeniu Stałych Drużyn Sokolich (SDS)⁹⁴.

W 1910 roku z inicjatywy Stanisława Dubelskiego utworzono w Tarnowie pierwszą Drużynę Skautową im. Zawiszy Czarnego. Komendant Dubelski aktywnie działał na rzecz powołania kolejnych drużyn i w 1914 roku w mieście istniało ich już pięć⁹⁵. W grudniu 1912 roku w gnieździe tarnowskim utworzono SDS, do której wstąpiło 70 druhowów⁹⁶. Na potrzeby drużyny na pięttrze sokolni urządzono strzelnicę⁹⁷. Komendantem oddziału został mianowany emerytowany oficer austriacki Karol Kucharski. W 1913 roku drużynie udało się pozyskać od stacjonującego w Tarnowie 57. Pułku Piechoty karabiny Mannlichera do prowadzenia ćwiczeń strzeleckich. Znakiem charakterystycznym działalności drużyny była zgodna współpraca z pozostałymi organizacjami strzeleckimi w mieście, co nie zawsze spotykało się z przychylnością wyższych władz sokolich⁹⁸.

⁹² *Sprawozdanie Wydziału Polskiego Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół I” w Tarnowie za rok 1912*, Tarnów 1913, s. 9.

⁹³ *Tabela statystyczna polskich związkowych Towarzystw gimnastycznych sokolich w Austrii za rok 1911 zestawiona na podstawie sprawozdań i raportów*, PGS 1912, nr 8, s. 60–61.

⁹⁴ D. Dudek, *Działalność wojskowa Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół” przed I wojną światową*, Nowy Sącz 1994, s. 16.

⁹⁵ M. Żychowska, *Harcerstwo Ziemi Tarnowskiej*, Tarnów 1992, s. 35.

⁹⁶ C. Sterkowicz, op. cit., s. 48.

⁹⁷ *Sprawozdanie Wydziału Polskiego Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół I” w Tarnowie za rok 1912.*, s. 6–7.

⁹⁸ M. Szewczyk, *Tarnowskie gniazdo...*, s. 76.

Jesienią 1910 roku w Nowym Sączu powstały dwie męskie drużyny skautowe pod przewodnictwem naczelnika „Sokoła” Adama Biedy. Trzy lata później powołano żeńską drużynę, którą opiekowała się Maria Wusatowska⁹⁹. W 1912 roku powstały SDS w wielu gniazdach okręgu. Na czele drużyny mieleckiej stanął prefekt milicji miejskiej Ludwik Weryński. Drużyna została wyposażona w 50 karabinów¹⁰⁰. W Pilźnie komendę drużyny objął nauczyciel Władysław Szczurkiewicz. W 1913 roku została ona umundurowana i uzbrojona, rozpoczynając regularne szkolenie wojskowe¹⁰¹. W Mielcu utworzono także Drużynę Skautową im. T. Kościuszki, której komendantem został Franciszek Siorek¹⁰².

W 1913 roku w gnieździe tarnowskim zorganizowano szereg wykładów, poświęconych powstaniu stycziowemu, co było związane z 50. rocznicą jego wybuchu. Podczas odczytów często poruszano kwestie operacyjne i taktyczne. Rok później zintensyfikowano szkolenie w drużynach skautowych i SDS. W Tarnowie rozpoczął się kurs podoficerski, a w lecie okręgowy wojskowy kurs sokoli. 28 czerwca, gdy w Sarajewie Gawriło Princip oddawał strzały do następcy tronu Austro-Węgier Franciszka Ferdynanda Habsburga i jego żony, druhowie z okręgu tarnowskiego przeprowadzali manewry na linii Tarnów–Dąbrowa Tarnowska¹⁰³. Nowo nabyte umiejętności miały im się niebawem przydać.

Gdy doszło do wybuchu I wojny światowej, szeregi Sokołów przerzedziła mobilizacja. Następnie 1 sierpnia 1914 roku wydział ZPGTSwA przekształcił w drodze uchwały Przewodnictwo Związku w Komendę Główną Sokolą. W skład jej Wydziału Wojskowego weszli przedstawiciele Drużyn Bartoszkowych, przez co została ona przemianowana na Komendę Wspólną Drużyn Sokolich i Bartoszkowych. Uchwała została opublikowana dzień później wraz z wezwaniem do zaciągu ochotniczego oraz intensyfikacji szkolenia wojskowego. W Krakowie Komenda Stałych Drużyn Sokolich (KSDS) wezwała do walki z caratem, apelując jednocześnie o pomoc materialną do społeczeństwa. 8 sierpnia do Sokołów wydała odezwę Komisja Skonfederowanych Stronnictw Niepodległościowych¹⁰⁴.

Poza apelami i rozkazami z Krakowa i Lwowa, do „Sokoła” tarnowskiego dotarła, nadana z Wiednia, depecha prezesa okręgu Tertila wzywająca gniazda okręgowe do możliwie jak największego wsparcia akcji legionowej. Okręg podporządkował się tu wezwaniu krakowskiej KSDS, która apelowała o tworzenie oddziałów sokolich i zaciąganie się w szeregi Legionu Zachodniego, który miał powstać w Krakowie. Prezes „Sokoła” tarnowskiego dr Alojzy Szatkowski został zmobilizowany, a jego obowiązki przejął wiceprezes Karol Nowak¹⁰⁵.

16 sierpnia 1914 roku w powołano Powiatowy Komitet Narodowy (PKN), na którego czele stanął Władysław Jaśkiewicz, a zastępcą został członek „Sokoła” i były

---

⁹⁹ M. Raińska, op. cit., s. 12.

¹⁰⁰ J. Czerwiec, op. cit., s. 26.

¹⁰¹ C. Chorążak, op. cit., s. 146.

¹⁰² J. Czerwiec, op. cit., s. 26.

¹⁰³ E. Jasiewicz-Kargól, op. cit., s. 214.

¹⁰⁴ D. Dudek, op. cit., s. 35–36.

¹⁰⁵ E. Jasiewicz-Kargól, op. cit., s. 214.

prezes gniazda tarnowskiego Tadeusz Tertil. Inni druhowie zasiadający w komitecie to Władysław Przybyłkiewicz i Ignacy Smalec. Na czele Komisariatu Wojskowego stanął dr Jerzy Bujalski, komisarz wojskowy „Sokoła”, a jego zastępcą został Józef Zajac – komisarz wojskowy „Strzelca”. Komisariat ten zajmował się wysyłaniem pieniędzy i wyposażenia tarnowskim legionistom¹⁰⁶.

To właśnie Bujalski doprowadził do skompletowania pierwszej drużyny bojowej, którą wyposażono w mannlichery otrzymane od CK 57. Pułku Piechoty w chwili powołania SDS. Drużyna ta liczyła 20 osób¹⁰⁷ i ruszyła do punktu mobilizacyjnego pod sztandarem otrzymanym od dh. Tytusa Buynowskiego.

W sokolnici zorganizowano pralnię, szwalnię, pracownię szewsko-rymarską, a wyżywienie ochotników było finansowane ze skarbu ksiąząt Sanguszków. Druga drużyna licząca 30 druhów została poprowadzona przez dh. Władysława Wierzbanowskiego. Wraz z nią 15 sierpnia do Lwowa udało się 13 druhów z Brzeska oraz druhowie z Nowego Sącza, Wojnicza i Zakliczyna – w sumie 80 osób¹⁰⁸. Kiedy okazało się, że Legion Wschodni może nie wejść do walki, wiceprezes Buynowski wezwał oddział do powrotu do gniazda. Druhowie wrócili pieszo, a następnie już koleją pojechali do Krakowa, gdzie stali się 2. Kompanią II Batalionu piechoty¹⁰⁹. Siedem karabinów, które pozostały po mobilizacji drużyny brzeskiej, przekazano druhom z Wojnicza¹¹⁰. Ostatnią, liczącą ponad 400 ludzi, grupę ochotników poprowadził 14 września dr Bujalski¹¹¹. Ogółem w 1914 roku tarnowskie organizacje strzeleckie oraz „Sokół” wysłały do Legionów 687 wyekwipowanych ochotników¹¹².

Miejscami mobilizacji i koncentracji oddziałów sokolich były także inne gniazda okręgu. Jednym z nich było Pilzno, gdzie zebrały się drużyny z ościennych gniazd¹¹³. 25 sierpnia 1914 roku wysłano dobrze wyposażoną drużynę do Sanoka, gdzie obozowały już oddziały z Małopolski Wschodniej¹¹⁴. Kiedy wojsko znalazło się w Jaśle, a coraz jaśniej widać było działania narodowych demokratów na rzecz rozwiązania Legionu Wschodniego¹¹⁵, z inicjatywy prezesa „Sokoła” pilzneńskiego, drużyny

¹⁰⁶ M. Szewczyk, *Tarnowskie gniazdo...*, s. 78.

¹⁰⁷ Paweł Gługła podaje liczbę 24 kompletnie wyposażonych i uzbrojonych druhów. Zob. P. Gługła, *Powstanie i początkowe dzieje Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół” w Tarnowie w latach 1883–1927*, „Rocznik Tarnowski” 2013, s. 42; Małgorzata Szewczyk podaje liczbę 38 ochotników. Najprawdopodobniej 20–24 druhów pochodziło z gniazda „Sokół I”, reszta mogła pochodzić z „Sokoła II” lub innych gniazd Okręgu. Zob. M. Szewczyk, *Tarnowskie gniazdo...*, s. 77.

¹⁰⁸ Małgorzata Szewczyk podaje liczbę 83 druhów. Zob. M. Szewczyk, *Tarnowskie gniazdo...*, s. 77.

¹⁰⁹ P. Gługła, *Powstanie i początkowe dzieje...*, s. 42.

¹¹⁰ M. Stolarczyk, *Towarzystwo Gimnastyczne „Sokół” w Brzesku (1892–2003)*, Brzesko 2003, s. 65.

¹¹¹ L. Dziama, op. cit., s. 20–21; M. Stolarczyk, *Towarzystwo Gimnastyczne „Sokół” w Brzesku (1892–2003)...*, s. 65.

¹¹² M. Szewczyk, *Tarnowskie gniazdo...*, s. 78.

¹¹³ A. Nowakowski, *Przyczynki do dziejów „Sokoła” w Dębicy przed I wojną światową...*, s. 18.

¹¹⁴ C. Chorążak, op. cit., s. 146.

¹¹⁵ Kierownictwo Związku Sokolego we Lwowie podporządkowało się CKN, a następnie Sekcji Wschodniej NKN, która zdominowana była przez działaczy narodowo-demokratycznych, niechętnych współpracy z Austrią i opowiadających się za poparciem Rosji. Oni to doprowadzili do „kryzysu

z Mielca, Ropczyc, Dębicy, Pilzna, Gorlic i Grybowa wyruszyły wprost do Krakowa¹¹⁶. Tam pilźnianie zostali włączeni do IV Batalionu 2. Pułku Piechoty jako 2. Pluton 14. Kompanii II Brygady Legionów¹¹⁷.

Wśród gniazd, które wysłały ochotników do Legionów Polskich, było Towarzystwo „Sokół” w Tuchowie. 20 sierpnia wydział zajął się sprawą skompletowania oddziału, który zasiliłby szeregi legionistów. Oddział ten miał liczyć 15 wyekwipowanych druhów. Ostatecznie na liście ochotników dowodzonych przez Walerego Młyńca znalazło się 41 osób¹¹⁸. Gniazdo w Mielcu przygotowało 108 ochotników, którzy w pełni wyekwipowani, razem z prezesem Augustem Jadernym wyruszyli do Krakowa¹¹⁹.

Bardzo ważnym ośrodkiem mobilizacyjnym i szkoleniowym był Nowy Sącz. W sądeckiej sokolni umiejscowiono Wojskowy Komisariat Legionowy, urządzono kurs samarytański dla dziewcząt, a kręgielnię przekształcono w strzelnicę, na potrzeby prowadzenia bieżącego wyszkolenia strzeleckiego¹²⁰. Podobnie jak w Tarnowie, prezes gniazda Stanisław Flis został zmobilizowany i akcją szkoleniową zajął się wiceprezes Jan Małecki wspomagany przez druha Rozwadowskiego. Ochotnikom, którzy chcieli wyjechać na własną rękę, kupowano bilety kolejowe¹²¹. Gniazda nadsyłały pieniądze na opiekę nad ochotnikami z ich terenu (np. Grybów i Muszyna). Zorganizowano Tydzień Opieki Legionowej, który przyniósł 5653,14 koron dochodu. Od 9 sierpnia do 24 września 1914 roku z Nowego Sącza wyruszyły kolejne drużyny ochotników¹²².

Druhowie z okręgu I krakowskiego i okręgu II tarnowskiego utworzyli 2. Batalion 2. Pułku Piechoty II Brygady Legionów Polskich (LP)¹²³. 4 września żołnierze Legionu Zachodniego złożyli na błoniach uroczystą przysięgę. 14 września 1914 roku część z nich, ta, która potem stanie się II Brygadą, została wysłana w kierunku Węgier, aby przeciwstawić się rosyjskiej ofensywie napierającej na łuk Karpat. W odczuciu Sokolów oczekujących walki o polską ziemię był to przykry afront¹²⁴. Od tej pory sokoli legioniści przyczyniali się do sławy II Karpackiej Brygady LP, nazwanej wkrótce „żelazną”.

---

przysięgowego” i rozwiązania Legionu Wschodniego w Mszanie Dolnej. Zob. *XXI. Sprawozdanie Wydziału Związku Polskich Gimnastycznych Towarzystw Sokolich za lata 1913., 1914., 1915., 1916., 1917., i 1918.* Związek Polskich Gimnastycznych Towarzystw Sokolich we Lwowie, 1919 r., s. 10–13.

¹¹⁶ A. Zielecki, *Galicja doby autonomicznej ośrodkiem życia narodowego Polaków* [w:] *Działalność Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół”*, red. M. Mirkiewicz, Rzeszów 1996, s. 23.

¹¹⁷ C. Chorążak, op. cit., s. 146.

¹¹⁸ A. Kowalik (red.), op. cit., s. 68, 242.

¹¹⁹ P. Król, A. Skwirut, A. Kuchciak, *Rozwój kultury fizycznej w działalności Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół” w Mielcu przed 1939 rokiem* [w:] *Szkice z działalności Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół” (1867–2006)*, red. S. Zaborniak, P. Król, Rzeszów 2010, s. 129.

¹²⁰ M. Raińska, op. cit., s. 17.

¹²¹ K. Gołachowski, op. cit., s. 156.

¹²² Ibidem, s. 157.

¹²³ A. Nowakowski, *Tradycje ruchu sokolskiego w Kalwarii Zebrzydowskiej w latach 1898–1964 na tle dziejów miasta. W 115. rocznicę założenia gniazda „Sokola” (1898–2013)*, Rzeszów 2013, s. 66.

¹²⁴ E. Kubalski, *Z przeżyć i wspomnień sokolich*, Kraków 1997, s. 67.

Jedną z największych strat – zarówno dla organizacji sokolej, jak i tych, którzy starają się zbadać jej historię – było zniszczenie archiwów sokolich przed wkroczeniem Rosjan. Dotyczyło to wielu gniazd, w tym Tarnowa. Według jednej z wersji wydarzeń do budynku wdarła się grupka szeregowych członków Towarzystwa, którzy w obawie o swoje bezpieczeństwo spalili wszystkie dokumenty organizacyjne, zniszczyli zdjęcia i portrety, a także zakopali na podwórzu księgozbiór biblioteki sokolej¹²⁵. Inną wersję podaje Paweł Gluła. Według niej kiedy wojska rosyjskie zbliżyły się do Tarnowa, przybył goniec z kierownictwa sokolego we Lwowie z poleceniem zniszczenia dokumentacji gniazda. Buynowski nakazał dokumentację ukryć w mieszkaniu doktora Dzikowskiego, kostiumy zakopać na podwórzu, a sztandar schować w grobowcu nieżyjącego druha Koziółkowskiego. Niestety kostiumy oraz książki zostały odnalezione i zniszczone przez Rosjan, którzy nad miejscem ich ukrycia postawili kuchnię polową, a Dzikowski, obawiając się o bezpieczeństwo swoje i bliskich, zniszczył ukryte u niego dokumenty¹²⁶. Podobny los spotkał dokumentację gniazda sądeckiego, która przed wkroczeniem Rosjan została zniszczona przez wydział¹²⁷.

Podczas miesiący okupacji rosyjskiej Tarnowa wielki szacunek i podziw mieszkańców miasta zaskarbił sobie jego gospodarz i wybitny działacz sokoli Tertil. Organizował on pomoc dla legionistów oraz ubogiej ludności. Udało mu się uzyskać uwolnienie legionistów wziętych do niewoli podczas bitwy pod Łowczówkiem¹²⁸. Odwagą wykazał się także wobec władz austriackich, broniąc uczniów gimnazjum oskarżonych o sprofanowanie portretu cesarza Franciszka Józefa. W ten sposób zyskał reputację „ojca miasta”¹²⁹.

Po wyparciu Moskali i opuszczeniu sokolni przez żołnierzy podwójnej monarchii wróciła kwestia bieżącej działalności gniazda. 14 sierpnia 1915 roku wznowiono zajęcia wychowania fizycznego dla uczniów szkół tarnowskich. Prowadzili je w gmachach „Sokoła I” i „Sokoła II” druhowie Stanisław Dubelski i Andrzej Langer¹³⁰. Sokolnia była mocno zdewastowana, ale na szczęście dla „Sokoła” zainteresowanie wynajmem sali widowiskowej zadeklarował dyrektor teatru w Krynicy – Dante Baranowski. Dzięki temu sala do ćwiczeń została wyremontowana i służyła jako sala teatralna od października 1916, do czerwca 1917 roku. Dodatkowo „Sokołowi” ze współpracy z teatrem pozostały kulisy. 25 czerwca 1917 roku odbyło się pierwsze walne zgromadzenie, któremu przewodniczył drugi wiceprezes dr Bujalski, a na którym nowym prezesem w miejsce Alojzego Szatkowskiego wybrano Karola Nowaka¹³¹. Na przełomie 1917 i 1918 roku w sokolni oprócz „Sokoła” działał teatr półstały i CK komisja poborowa¹³².

¹²⁵ L. Dziama, op. cit., s. 21; P. Juśko, *Zarys dziejów Polskiego Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół” w Tarnowie w latach 1883–1939*, „Zeszyt Metodyczny SCE w Tarnowie” 2006, nr 55, s. 102.

¹²⁶ P. Gluła, *Powstanie i początkowe dzieje...*, s. 42.

¹²⁷ K. Gołachowski, op. cit., s. 158.

¹²⁸ M. Szewczyk, *Tarnowskie gniazdo...*, s. 79.

¹²⁹ P. Juśko, *Zarys dziejów...*, s. 102.

¹³⁰ P. Markowicz, op. cit., s. 53.

¹³¹ L. Dziama, op. cit., s. 22; P. Juśko, *Zarys dziejów...*, s. 103.

¹³² L. Dziama, op. cit., s. 23.

Podobne dylematy dotyczące podejmowanej działalności były udziałem większości gniazd. Gdy Rosjanie opuścili Nowy Sącz, sokolnia została przekazana na cele wojskowe i nie mogła stanowić zaplecza organizacyjnego. Wydział „Sokoła” odbywał swe zebrania w sali posiedzeń Kasy Oszczędności. W 1915 roku, gdy budynek opuścili Austriacy, władze sokole przeznaczyły na schronisko dla legionistów jedną kuchnię i dwa pokoje na piętrze, a dla Powiatowego Departamentu Wojskowego pokój na parterze¹³³. Gniazdo w Brzesku prowadziło w czasie wojny głównie działalność propagandową, a pierwsze od początku walk walne zgromadzenie odbyło się 6 lutego 1918 roku¹³⁴. TG „Sokół” w Tuchowie wznowiło działalność 25 sierpnia 1918 roku¹³⁵.

W czasie wojny światowej gniazda II okręgu „Sokoła” poniosły poważne straty ludzkie i materialne. Budynek „Sokoła I” w Tarnowie, został najpierw przeznaczony na stajnię dla koni dowództwa armii, a następnie urządzono w nim cerkiew dla żołnierzy rosyjskiego garnizonu miasta¹³⁶. Dalsze niszczenie sokolni było spowodowane umieszczeniem tam żołnierzy węgierskich. Na domiar złego w lipcu 1918 roku budynek został okradziony przez włamywaczy¹³⁷. W celu przywrócenia funkcjonalności obiektu, w tym samym roku wydział Towarzystwa spotkał się z tarnowskimi architektami i podjął decyzję o rozpisaniu konkursu na projekt przebudowy budynku¹³⁸.

Podobnie jak inne, także sokolnia brzeska pełniła na przemian funkcję koszar rosyjskich i austriackich. Budynek i sprzęt uległy wtedy częściowej dewastacji. W 1918 roku, zanim zdążono zlikwidować szkody, umieszczono w nim szkołę dla inwalidów wojennych¹³⁹. Budynek „Sokoła” grybowskiego w 1914 roku stał się rosyjskim szpitalem wojskowym. Po wyparciu Rosjan umieszczono w nim rannych CK Armii¹⁴⁰. Kataklizm wojenny nie oszczędził także sokolni w Starym Sączu, która dodatkowo utraciła urządzenia sceniczne i bibliotekę z około tysiącem woluminów¹⁴¹.

Kłęski oraz coraz bardziej dostrzegalna słabość zaborców sprawiły, że w wielu miastach Galicji powstawały plany zrzucenia zwierzchności Wiednia. W Tarnowie wśród spiskowców znaleźli się członkowie wydziału „Sokoła”: Franciszka Czarnecka, Rajmund Kaempff oraz ks. dr Józef Lubelski. Tarnowski „Sokół” wszedł w 1918 roku do Związku Towarzystw Polskich w Tarnowie. Sokolnia tarnowska stała się ośrodkiem burzliwego życia politycznego w mieście. Podczas jednego z wieców zniszczono pomnik żołnierza CK Armii, w czasie innego zdecydowano

¹³³ K. Golachowski, op. cit., s. 158.

¹³⁴ M. Stolarczyk, *Towarzystwo Gimnastyczne...*, s. 65–66.

¹³⁵ A. Kowalik (red.), op. cit., s. 69.

¹³⁶ P. Juško, *110 lat w służbie tarnowskiej społeczności, czyli rzecz o tarnowskiej sokolni*, „Przegląd Sokoli. Organ Polskiego Towarzystwa Gimnastycznego «Sokół» w Krakowie” 2006, nr 20, s. 24.

¹³⁷ L. Dziama, op. cit., s. 24; E. Jasiewicz-Kargól, op. cit., s. 216.

¹³⁸ M. Szweczyk, *Towarzystwo Gimnastyczne „Sokół” w Tarnowie w latach 1883–1947 i od 1995*, „Przegląd Sokoli. Organ Polskiego Towarzystwa Gimnastycznego «Sokół» w Krakowie” 2001, nr 7, s. 7–8.

¹³⁹ S. Zaborniak, *Na galicyjskim szlaku...*, s. 48.

¹⁴⁰ Ibidem, s. 50.

¹⁴¹ Ibidem, s. 62.

o wysłaniu prowiantu do oblężonego Lwowa¹⁴². W Brzesku, gdzie druhowie licznie zasilili tamtejszą Polską Organizację Wojskową (POW), 1 listopada na wezwanie Goetza-Okocimskiego opanowano miasto wraz ze stacją kolejową, a cztery dni później członkowie POW i „Sokoła” złożyli przysięgę na wierność Polskiej Komisji Likwidacyjnej (PKL)¹⁴³. W grybowskiej sokolni zorganizowano nowy oddział ochotniczy, na którego czele stanął nauczyciel z Białej Niżnej, por. Grzybowski. Oddział ten po defiladzie przed gmachem „Sokoła” wymaszerował do Wysowej i Izb, aby tam stanowić osłonę południowej granicy państwa.

Gniazda tarnowskiego okręgu sokolego żywo zareagowały na konflikt, którego areną stała się stolica Galicji. We Lwowie „Sokół-Macierz” już 23 października przystąpił do tworzenia Straży Obywatelskiej. Pomimo to w nocy z 31 października na 1 listopada znalazł się w części miasta opanowanej przez Ukraińców. Podejmowane działania organizacyjne i rozpoznawcze doprowadziły do ataku i zajęcia sokolni przez żołnierzy ukraińskich w dniach 11–12 listopada tegoż roku¹⁴⁴. Wydarzenie to tym bardziej mobilizowało sokołów do działania.

Wydział „Sokoła” w Nowym Sączu zorganizował i wysłał do Lwowa oddział 50 ochotników¹⁴⁵. Podobnie zareagowało gniazdo w Brzesku, którego członkowie współtworzyli Straż Kresową. 5 listopada należący do „Sokoła” ks. Jan Czuj zorganizował demonstrację poparcia dla polskich obrońców Lwowa. Następnie wojskowy komendant Brzeska kpt. Władysław Cyga odebrał przysięgę kompanii ochotniczej organizowanej w Pawilonie Brzeskim przez kpt. Jana Górę¹⁴⁶. Wszyscy wymienieni byli członkami „Sokoła”. Oddział ten 5 listopada wyruszył na odsiecz Lwowa, stanowiąc część 9. Kompanii III Batalionu 4. Pułku Piechoty¹⁴⁷. Pomimo opanowania miasta, ciągle trwały walki w jego otoczeniu, dlatego trudno się dziwić, że na początku 1919 roku władze sokole we Lwowie wzywały za pośrednictwem „Przewodnika Gimnastycznego «Sokół»” członków „Sokoła” oraz skautów do podjęcia czynnej walki o granice ojczyzny w szeregach Wojska Polskiego¹⁴⁸.

Wiosną 1919 roku w Galicji Wschodniej ruszyła ofensywa wojsk polskich pod dowództwem gen. Wacława Iwaszkiewicza. W tym czasie w polskim ruchu sokolim zachodziły poważne zmiany. Na szczeblu związków sokolich¹⁴⁹ z trzech zaborów trwały przygotowania do zjednoczenia. Jego pierwszym etapem był zjazd delegatów, który odbył się w Warszawie 13 kwietnia. Podjęto na nim uchwałę o powołaniu do życia nowego, wspólnego związku pod nazwą Związek Towarzystw Gimnastycznych

¹⁴² L. Dziama, op. cit., s. 24–25.

¹⁴³ M. Stolarczyk, L. Lechowicz, op. cit., s. 122.

¹⁴⁴ M. Wolańczyk, op. cit., s. 110.

¹⁴⁵ K. Golachowski, op. cit., s. 166.

¹⁴⁶ M. Stolarczyk, L. Lechowicz, op. cit., s. 123.

¹⁴⁷ Ibidem, s. 123–124.

¹⁴⁸ A. Mirkiewicz, *Okręg rzeszowski Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół” (1895–1939)*, Rzeszów 2016, s. 24.

¹⁴⁹ Mowa o Związku Polskich Gimnastycznych Towarzystw Sokolich w Austrii, Związku Sokolów Polskich w Państwie Niemieckim oraz Związku Polskich Gimnastycznych Towarzystw Sokolich w Królestwie Polskim.

„Sokół” w Polsce (ZTG „Sokół”)¹⁵⁰. Nowy Związek został podzielony na dzielnice. Dawny okręg II ZPGTSwA przekształcił się w III tarnowski okręg Dzielnicy Krakowskiej ZTG „Sokół”. Dorobek „Sokoła” galicyjskiego był imponujący. Przed wojną ruch objął 247 gniazd zrzeszających ogółem 30 tysięcy osób dysponujących 113 budynkami i 131 boiskami wartymi 6,5 miliona koron¹⁵¹. Swoją udział w tym dorobku miało gniazdo i okręg tarnowski. Należy tu w pierwszej kolejności wymienić wpływ „Sokoła” tarnowskiego na okoliczne miasteczka, gdzie zakładano towarzystwa sokole, wkład gniazd okręgu tarnowskiego w czyn legionowy i działania niepodległościowe, a także ukształtowanie wielu wybitnych działaczy samorządowych i polityków, do których niewątpliwie zaliczyć należy prezesa okręgu tarnowskiego Tadeusza Terčila – ostatniego przewodniczącego Koła Polskiego Rady Państwa w Wiedniu, członka Prezydium PKL, który jako burmistrz Tarnowa ogłosił 30 października 1918 roku podporządkowanie miasta władzom ogólnopolskim w Warszawie.

BIBLIOGRAFIA

Prasa

- „Przegląd Sokoli. Organ Polskiego Towarzystwa Gimnastycznego «Sokół» w Krakowie” 2006.
 „Przewodnik Gimnastyczny «Sokół»” 1886, 1888, 1893–1895, 1898–1902, 1904, 1912.
 „Rocznik Mielecki” 1999.
 „Roczniki Naukowe WSWF w Poznaniu” 1971.
 „Rocznik Sądecki” 2006.
 „Rocznik Tarnowski” 2013.
 „Tuchowskie Wieści” 2015.

Źródła drukowane

- Dziama L., *Gawęda Sokola* [w:] *Sprawozdanie jubileuszowe pięćdziesięcioletniego istnienia Towarzystwa Gimnastycznego Sokół I. w Tarnowie za rok 1933*, Tarnów 1934.
 Kubalski E., *Z przeżyć i wspomnień sokolich*, Kraków 1997.
Pamiętnik V. Zlotu Sokolstwa Polskiego w Krakowie w dn. 14–16 lipca 1910, Lwów 1911.

¹⁵⁰ A. Mirkiewicz, *Towarzystwo Gimnastyczne „Sokół” w II Rzeczypospolitej (1918–1939)*, Rzeszów 2017, s. 66; T. Drozdek-Małolepsza, *Powstanie Związku Towarzystw Gimnastycznych „Sokół” w Polsce* [w:] *Zarys dziejów Sokolstwa Polskiego w latach 1867–1997*, red. E. Małolepszy, Z. Pawluczuk, Częstochowa 2001, s. 63.

¹⁵¹ S. Zaborniak, *Zasoby majątkowe Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół” w Galicji (1881–1914)* [w:] *Krajowy Zlot Sokolstwa Polskiego. 110 lat Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół” w Zakopanem*, red. A. Łopata, Kraków 2004, s. 165.

Sprawozdanie Wydziału Polskiego Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół I” w Tarnowie za rok 1912., Tarnów 1913.

XXI. Sprawozdanie Wydziału Związku Polskich Gimnastycznych Towarzystw Sokolich za lata 1913., 1914., 1915., 1916., 1917., i 1918., Związek Polskich Gimnastycznych Towarzystw Sokolich we Lwowie, 1919 r.

Statut Towarzystwa Gimnastycznego w Tarnowie, Tarnów 1887.

Opracowania i artykuły

Bata A., Lawera H., *Dąbrowa Tarnowska i okolice*, Krosno 1998.

Chorażak C., *120-lecie Towarzystwa Gimnastycznego Sokół w Pilźnie* [w:] J. Nowak (red.), *100-lecie Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół” w Raciborzu*, Racibórz 2014.

Czerwiec J., *Wczoraj, dziś i jutro mieleckiego Sokola* [w:] *120 lat Polskiego Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół” w Krakowie. Sympozjum naukowe, Kraków 4 czerwca 2005*, red. A. Łopata, Kraków 2005.

Drozdek-Małolepsza T., *Powstanie Związku Towarzystw Gimnastycznych „Sokół” w Polsce* [w:] *Zarys dziejów Sokolstwa Polskiego w latach 1867–1997*, red. E. Małolepszy, Z. Pawluczuk, Częstochowa 2001.

Dudek D., *Działalność wojskowa Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół” przed I wojną światową*, Nowy Sącz 1994.

Gaj J., Hądzelek K., *Dzieje kultury fizycznej w Polsce*, Poznań 1997.

Glugła P., *Nota o losach Tuchowskiego gniazda Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół” (1897–1926)*, „Tuchowskie Wieści” 2015, nr 5.

Glugła P., *Powstanie i początkowe dzieje Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół” w Tarnowie w latach 1883–1927*, „Rocznik Tarnowski” 2013.

Golachowski K., *Towarzystwo Gimnastyczne „Sokół” w Nowym Sączu*, Nowy Sącz 1997.

Jasiewicz-Kargól E., *Towarzystwo Gimnastyczne „Sokół” (I) w Tarnowie* [w:] *Tarnów: wielki przewodnik*, red. S. Potępa, t. 7: *Zawale*, Tarnów 2000.

Juśko P., *110 lat w służbie tarnowskiej społeczności, czyli rzecz o tarnowskiej sokolni*, „Przegląd Sokoli. Organ Polskiego Towarzystwa Gimnastycznego «Sokół» w Krakowie” nr 20 (2006).

Juśko P., *Dzieje Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół” w Tarnowie w latach 1883–1939* [w:] *Tarnów w czasach burmistrza Tadeusza Tertila*, red. P. Juśko, Tarnów 2007.

Juśko P., *Minęła dekada. Samorząd powiatu tarnowskiego w latach 1999–2009. Wydawnictwo z okazji 10-lecia powiatu tarnowskiego*, Tarnów 2009.

Juśko P., *Zarys dziejów Polskiego Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół” w Tarnowie w latach 1883–1939*, „Zeszyt Metodyczny SCE w Tarnowie” 2006, nr 55.

Kowalik A. (red.), *Jak nasi Dziadkowie „Sokół” budowali i w nim gospodarowali (Tuchów 1898–1948)*, Tuchów 2018.

Król P., Skwirut A., Kuchciak A., *Rozwój kultury fizycznej w działalności Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół” w Mielcu przed 1939 rokiem* [w:] *Szkice z działalności Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół” (1867–2006)*, red. S. Zaborniak, P. Król, Rzeszów 2010.

Krupiński A., *Zabytki urbanistyki i architektury województwa tarnowskiego*, Kraków 1988.

Kubalski E., *Krótki zarys historii i organizacji Sokolstwa Polskiego*, Kraków 1931.

Kuriańska-Wołoszyn J., *Udział Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół” w międzynarodowych pokazach i zawodach gimnastycznych do pierwszej wojny światowej* [w:] *Z najnowszej historii kultury fizycznej w Polsce. Prace naukowe Letniej Szkoły Historyków Kultury Fizycznej*, t. 5, red. B. Woltmann, Gorzów Wielkopolski 2002.

- Limanowa, „Przewodnik Gimnastyczny «Sokół»” 1893, nr 11, s. 151.
- Małecki D., *Towarzystwo Gimnastyczne „Sokół” – droga do zwycięstwa. Od „Sokoła” lwowskiego do Okręgu Leszczyńskiego*, Kraków 2014.
- Małolepszy E., *Ruch sokoli na ziemiach polskich (1867–2001)* [w:] *Studia z dziejów kultury fizycznej. Księga wydana z okazji 70. rocznicy urodzin Profesora Bernarda Woltmana*, red. T. Jurek, Gorzów Wielkopolski 2002.
- Markowicz P., *Wychowanie fizyczne w tarnowskich męskich szkołach średnich w latach 1867–1918* [w:] *Z najnowszej historii kultury fizycznej w Polsce. Prace naukowe Letniej Szkoły Historyków Kultury Fizycznej*, t. 7, red. L. Nowak, Gorzów Wielkopolski 2006.
- Meszno Opackie ad Dąbrowa, „Przewodnik Gimnastyczny «Sokół»” 1904, nr 3, s. 23.
- Michalski C., *Prasa sportowa Lwowa* [w:] *Kraków – Lwów. Książki, czasopisma, biblioteki XIX i XX wieku*, t. 5, red. J. Jarowiecki, Kraków 2001.
- Mielec, „Przewodnik Gimnastyczny «Sokół»” 1902, nr 9, s. 71.
- Mirkiewicz A., *Okręg rzeszowski Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół” (1895–1939)*, Rzeszów 2016.
- Mirkiewicz A., *Towarzystwo Gimnastyczne „Sokół” w II Rzeczypospolitej (1918–1939)*, Rzeszów 2017.
- Mirkiewicz A., *Zarys dziejów sokolstwa słowiańskiego (1862–1939)*, Rzeszów 2014.
- Muszyna, „Przewodnik Gimnastyczny «Sokół»” 1899, nr 12, s. 115.
- Muszyna, „Przewodnik Gimnastyczny «Sokół»” 1900, nr 4, s. 31.
- Muszyna, „Przewodnik Gimnastyczny «Sokół»” 1901, nr 6, s. 48.
- Niecieza ad Dąbrowa, „Przewodnik Gimnastyczny «Sokół»” 1904, nr 3, s. 23.
- Nowakowski A., *Przyczynek do dziejów „Sokoła” w Dębicy przed I wojną światową* [w:] *Szkice z dziejów „Sokoła” w południowej i wschodniej Polsce*, red. A. Nowakowski, Wadowice 2002.
- Nowakowski A., *Tradycje ruchu sokolskiego w Kalwarii Zebrzydowskiej w latach 1898–1964 na tle dziejów miasta: w 115. rocznicę założenia gniazda „Sokoła” (1898–2013)*, Rzeszów 2013.
- Nowakowski A., *Zarys dziejów gniazda „Sokoła” w Limanowej* [w:] *Krajowy Zlot Sokolstwa Polskiego. 110 lat Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół” w Zakopanem*, red. A. Łopata, Kraków 2004.
- Nowe gniazda sokole, „Przewodnik Gimnastyczny «Sokół»” 1893, nr 6, s. 80.
- Orlewicz-Musiał M., „Sokół” wyleciał ze Lwowa... [w:] *140 lat Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół” w Polsce*, red. A. Łopata, Kraków 2007.
- Osada S., *Sokolstwo polskie. Jego dzieje, ideologia i posłannictwo. Naszkicowane w sześciu odczytach. Dla użytku gniazd w Ameryce*, Pittsburgh 1929.
- Ofinów ad Dąbrowa, „Przewodnik Gimnastyczny «Sokół»” 1904, nr 3, s. 23.
- Pawluczuk Z., *Towarzystwo Gimnastyczne „Sokół” w rozwoju turystyki masowej i krajoznawstwa w Polsce w drugiej połowie XIX i pierwszych latach XX wieku* [w:] *Materiały z konferencji naukowej z okazji 100-lecia powstania Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego pt. „Przeszłość – Teraźniejszość – Przyszłość”*, Łeba, 5 października 2006, red. J. Przybylski, Gdańsk 2006.
- Piłzno, „Przewodnik Gimnastyczny «Sokół»” 1894, nr 9, s. 91.
- Przybyłkiewicz I., *Krótki przebieg rozwoju oddziału Towarzystwa Gimnastycznego Sokół w Tarnowie, od założenia aż do września 1887 r.*, „Przewodnik Gimnastyczny «Sokół»” 1888, nr 6, s. 43–44.
- Przybyłkiewicz I., *Krótki przebieg rozwoju oddziału Towarzystwa Gimnastycznego Sokół w Tarnowie, od założenia aż do września 1887 r.*, „Przewodnik Gimnastyczny «Sokół»” 1888, nr 7, s. 50–52.
- Raińska M., *Sokolnia sądecka. 105 lat w służbie miasta, regionu, ojczyzny*, Nowy Sącz 1998.

- Rydarowska S., *Sokoli lot*, Gorlice 2003.
- Ryfowa A., *Idea narodowa i słowiańska w Sokole polskim ze szczególnym uwzględnieniem zaboru pruskiego*, „Roczniki Naukowe WSWF w Poznaniu” 1971, nr 19.
- Rysiak J., *Działalność Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół” na terenie Mielca w latach 1893–1939*, „Rocznik Mielecki” 1999, t. 2.
- Rzeszuto J., *Od „Sokoła” do „Dąbrowii”. 70 lat „Dąbrowii” (1922–1992)*, Dąbrowa Tarnowska 1992.
- Sawczyk B., Sasiadowicz M., Stańczyk E., *Ignacy Przybylkiewicz 1846–1898. Propagator kultury fizycznej, współtwórca tarnowskiego „Sokoła”* [w:] eadem, *Ocalić od zapomnienia... Patroni tarnowskich ulic*, t. 2, Tarnów 2004.
- „Sokół tarnowski”, „Przewodnik Gimnastyczny «Sokół»” 1886, nr 1, s. 8.
- Sprawy Towarzystw Gimnastycznych Polskich*. Związek., „Przewodnik Gimnastyczny «Sokół»” 1895, nr 6, s. 70.
- Snopko J., *I Złot Sokolstwa Polskiego w 1892 r. we Lwowie* [w:] *Szkice z dziejów „Sokoła” w południowej i wschodniej Polsce*, red. A. Nowakowski, Wadowice 2002.
- Snopko J., *Polskie Towarzystwo Gimnastyczne „Sokół” w Galicji 1867–1914*, Białystok 1997.
- Snopko J., Dudek D., *Rozwój ruchu sokolego w zaborze austriackim* [w:] *Zarys dziejów Sokolstwa Polskiego w latach 1867–1997*, red. E. Małolepszy, Z. Pawluczuk, Częstochowa 2001.
- Sterkowicz C., *Ojczyznę wolną...*, Tarnów 2003.
- Stolarczyk M., *Działalność Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół” w Tarnowie w latach 1883–1914 (w świetle „Przewodnika Gimnastycznego «Sokół»” i „Pogoni”)*, Tarnów 2014.
- Stolarczyk M., *Pierwsze lata współpracy sportowej i działalności patriotycznej mieszkańców ziemi brzeskiej, bocheńskiej i tarnowskiej do 1903 r.* [w:] *Z dziejów Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół” w Polsce w 135. rocznicę powstania*, red. W. Cynarski, K. Obodyński, M. Mirkiewicz, Rzeszów 2004.
- Stolarczyk M., *Towarzystwo Gimnastyczne „Sokół” w Brzesku (1892–2003)*, Brzesko 2003.
- Stolarczyk M., Lechowicz L., *125 lat Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół” w Brzesku 1892–2017*, Brzesko 2017.
- Straty sokole wskutek pożaru*, „Przewodnik Gimnastyczny «Sokół»” 1895, nr 6, s. 76.
- Sypek A., *Przybylkiewicz Ignacy (1846–1898)* [w:] *Tarnów. Wielki przewodnik*, red. S. Potępa, t. 19: *Strusina*, Tarnów 2009.
- Szajna G., *Sylwetki prekursorów szermierki w Towarzystwie Gimnastycznym „Sokół”, ich działalność dydaktyczna i organizacyjna* [w:] *Towarzystwo Gimnastyczne „Sokół” w Polsce południowo-wschodniej. Tradycja i współczesność*, red. J. Motyka, G. Klebowicz, Przemyśl 2015.
- Szczucin, „Przewodnik Gimnastyczny «Sokół»” 1904, nr 3, s. 24.
- Szewczyk M., *Tarnowskie gniazdo. Historia i współczesność Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół” w Tarnowie*, Tarnów 2000.
- Szewczyk M., *Towarzystwo Gimnastyczne „Sokół” w Tarnowie w latach 1883–1947 i od 1995*, „Przegląd Sokoli. Organ Polskiego Towarzystwa Gimnastycznego «Sokół» w Krakowie” 2001, nr 7.
- Szuro S., *TG Sokół w Małopolsce. Zarys dziejów*, Kraków 1999.
- Tabela statystyczna polskich związkowych Towarzystw gimnastycznych sokolich w Austrii za rok 1911 zestawiona na podstawie sprawozdań i raportów*, „Przewodnik Gimnastyczny «Sokół»” 1912, nr 8, s. 60-61.

- Toporowicz K., *Zarys dziejów „Sokoła” na ziemiach polskich w latach 1867–1947* [w:] *Z kart historii polskiego „Sokoła”. Materiały posesyjne z I Zlotu Odrodzonego Sokolstwa Polskiego (Kraków, 28 VIII – 3 IX 1994 r.)*, red. A. Łopata, Kraków 1995.
- Tuchów, „Przewodnik Gimnastyczny «Sokół»” 1898, nr 4, s. 44.
- Tuszyński B., *Prasa Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół” w trzech zaborach*, „Kwartalnik Historii Prasy Polskiej” 1985, t. 24 nr 4.
- Wielek J., *Z dziejów Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół” w Limanowej (1893–1939)*, „Rocznik Sądecki” 2006, t. 34.
- Wolańczyk M., *Macierz Sokola w 60-letnim rozwoju (1867–1927)*, Lwów 1927.
- Zaborniak S., *Na galicyjskim szlaku gniazd Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół” (1884–1914)*, Rzeszów 2004.
- Zaborniak S., *Zasoby majątkowe Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół” w Galicji (1881–1914)* [w:] *Krajowy Zlot Sokolstwa Polskiego. 110 lat Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół” w Zakopanem*, red. A. Łopata, Kraków 2004.
- Zakliczyn, „Przewodnik Gimnastyczny «Sokół»” 1904, nr 7, s. 56.
- Zdrada J., *Ziemia tarnowska w okresie autonomii galicyjskiej 1849–1918* [w:] *Tarnów. Dzieje miasta i regionu*, t. 2: *Czasy rozbiorów i Drugiej Rzeczypospolitej*, red. F. Kiryk, Z. Ruta, Tarnów 1983.
- Zielecki A., *Galicja doby autonomicznej ośrodkiem życia narodowego Polaków* [w:] *Działalność Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół”*, red. M. Mirkiewicz (red.), Rzeszów 1996.
- Żychowska M., *Harcerstwo Ziemi Tarnowskiej*, Tarnów 1992.